

„Az örmények minden vízben úsznak”

Kulturális antropológiai értelmezések az örményekről Jeruzsálemben

A szerző jeruzsálemi örmények közt élve, velük együtt gondolkodva ismerte meg a tanulmányban bemutatott kultúra darabkait. A szöveg az örmény közösség kultúrájának sajátos értelmezési váza. A mindennapokban megélt tapasztalatokon, a közösség tagjaival tárgyalt témákon és a megfigyelt interakciókon alapul a kultúrának e megrajzolt rendszere. A jeruzsálemi örmények a közös sorsukról való gondolkodás során is megvonják saját közösségük határait. Az idő megtapasztalása közösségi szinten az önreflexió egyik jellegzetes kontextusa. Hogyan teremt közösséget a múlt, miként lehet ennek alapján a következő időket kifürkészni? A jövő kérdése ezt a közösséget is igencsak foglalkoztatja. A környezet változásai, az új jelenségek dinamikája folyamatosan próbára teszik a múltban „bevált” adaptációs stratégiákat. Az örménységnek ezen kívül van egy jellegzetes térbeli meghatározója is: az örmény negyed, ahol „besűrűsödik” az örménység. A sajátnak tekintett terek használata, az egy helyre való visszatérés ismétlődése formálja az összetartozást, az örménységgel való személyes kapcsolat jellegét. Az itt élők szempontjából ezek a terek és a hozzájuk kapcsolódó intézmények az örménység megélésének és megtartásának kulcsai.

Jeruzsálemi örmények közt élve, velük együtt gondolkodva ismertem meg a tanulmányomban¹ bemutatott kultúra darabkait.² Kutatásom első időszakában (2008-ban) fél évig a Szent Jakab Örmény Patriarchátus konventjében laktam Jeruzsálem óvárosában, így az ott élő közösséggel „feküdvé-keelve” töltöttem a mindennapokat. Antropológusként ebben a környezetben alapoztam meg az együtt élő terepmunkát,³ a közösséghez való alkalmazkodás elve szerint vettem részt e speciális tér jelentette viszonyrendszerben. Hagytam magam szocializálódni⁴ – megleltem a magam családját, szomszédosságát, barátait, „munkahelyét”, tehát a mindennapos szociális érintkezés felületeit –, s reflexióimat, beszélgetéseinket terepnaplómban folyamatosan dokumentáltam.⁵ 2010-ben a további kinttartózkodás intenzív hatással volt addigi kutatómunkámra. Visszavitt, a közösség több tagja által olvasott és véleményezett tanulmányom ennek eredményeképpen teljes átdolgozáson esett át.

Mivel ebben a környezetben – ahogy jeruzsálemi beszélgetőtársaim és barátaim megfogalmazták⁶ – a beilleszkedés sajátos problémákat vet fel, módszertanilag és emberileg is a legfontosabbnak tekintettem, hogy a helyi normarendszert minél jobban követve éljem a mindennapjaimat, és jelenlétem ne vezessen semmilyen konfliktushoz. Ezzel az óvatos attitűddel kerestem helyem a közösségben. Sokszoros köszönettel tartozom az örmény egyháznak és azoknak az embereknek, akik támogattak és segítettek megteremtteni munkám feltételeit. Bizalmuk eredményeképpen kivételes kuta-

tási lehetőség tárult fel előttem, mint kívülről érkező, a közösség számára ismeretlen kutató előtt.

Az alábbi szöveg sajátos értelmezési váza az örmény közösség kultúrájának. A mindennapokban megélt tapasztalatok, a közösség tagjaival tárgyalt témák, az általam megfigyelt interakciók rajzolták fel számomra a kultúra rendszerét.

A közös sorsukról való gondolkodás során is megvonják saját közösségük határait. Az idő megtapasztalása közösségi szinten az önreflexió egyik jellegzetes kontextusa. Hogyan teremt közösséget a múlt, miként lehet ennek alapján a következő időket ki-fürkészni? A jövő kérdése ezt a közösséget is igencsak foglalkoztatja. A környezet változásai, az új jelenségek dinamikája folyamatosan próbára teszik a múltban „bevált” adaptációs stratégiákat. Kérdés, hogy az általuk érzékelt tendenciák hová fognak vezetni, ehhez viszonyítva mi számít majd megfelelő magatartásnak a jövőre nézve, és hogyan lehet az örménységet a változó viszonyok közt a jelenben megélni.

Másrészt az örménységnek van egy jellegzetes térbeli meghatározója is, ahonnan a megfigyeléseim is indulnak: az örmény negyed, ahol „besűrűsödik” az örménység. A sajátnak tekintett terek használata, az egy helyre való visszatérés ismétlődése formálja az összetartozást, az örménységgel való személyes kapcsolat jellegét. Az itt élők szempontjából ezek a terek és a hozzájuk kapcsolódó intézmények az örménység megélésének és megtartásának kulcsai.

Az örmény jelenlét folyamatáról

„Talán az, hogy nekünk saját negyedünk van, tudod, ahogy a város négy negyedre osztható: muszlim, keresztény, zsidó és örmény negyedre, talán ez kelti azt a benyomást, hogy »az örményeknek olyan sok helyük van«. Szerintem Jézus leginkább, vagy azok a helyek, melyek Jézussal kapcsolatosak, leginkább a keresztény negyedben található. Mindenki oda igyekezett, és mivel nem Jézus háza volt itt, hanem Szent Jakabé⁷, ezért már nem is érdekelte őket ez a terület. Az örmények meg idejöttek, hogy megvegyenek minden ingatlant, ami itt volt. Szerintem így lett az egész ilyen nagy, és így is lett ez a neve végül, és ez az egyetlen olyan negyed, amely a 12. század óta viseli a nevet. Csak az örmény negyednek van neve a 12. század óta!”⁸

A városrész, amely az idézetből előtűnt, Jeruzsálem óvárosa. A négy negyed hagyományos elnevezése történeti dimenzióban helyezi el az itt élő társadalmakat. Az elrendezés látszólagos statikussága ellenére az óváros falai közt élő sokszínű közösségek intenzív változáson mennek át az egymás mellett élés körülményei közt, Jeruzsálem sajátos történelmi viszontagságai során. A „negyedik negyed” az örmények nevét viseli, ami leginkább korai kereszténnyé válásuktól kezdődő jelenlétük kontinuitásával magyarázható.⁹ A városnegyedek az évszázadok vagy csupán évtizedek távlatában is – az itt lakó közösségek aktuális erőviszonyainak függvényében – képlekenyen alakulnak. Elrendezésük csak látszólag olyan ősi és állandó, mint az óvárost körülvevő falak: a jelenben is változó viszonyok a „nagypolitikával” szoros összefüggésben állnak.

A mai örmény közösség úgy tekinti, hogy minden új generáció, minden születő és később az örmény közösség tagjává váló gyermek láncszemként kapcsolódik a nevekben is rejelő, távoli időkbe visszanyúló jeruzsálemi örmény jelenlét folyamatához. Az

itt élő örménység szerveződése ma is szorosan összefonódik a keresztény ortodoxiával és a szentföldi egyházak múltjával.

A közösség magja Jeruzsálemben az örmény ortodoxiát képviselő Örmény Apostoli Egyház köré szerveződik.¹⁰ Érdekes körülménye az óvárosi létnek, hogy – a keresztény negyedben működő rendszerhez hasonlóan – az örmény egyház a város ezen összefüggő területét tulajdonaként kezeli, és hosszú távú, generációkon át örökíthető bérleti jogot biztosít a civil lakosság részére. A negyed lakói tehát főleg az örmény közösség tagjai, akiket ily módon összehoz és együtt tart a negyed tere.

Ahogy mondani szokták, „minden negyed más: az örmény negyed a legtisztább, a legrendesebb, de a legüresebb is”. Ahogy beszélgetőtársam is említette, a Jézussal és a kereszténységgel kapcsolatos szent helyek javarészt nem az örmény negyedben találhatóak, ahogy a muszlimok és a zsidók szakrális terei is helyi viszonylatban ettől távol esnek. Bár ezért a zarándokoktól mindig nyüzsgő város képét nem az örmény negyedről festették meg, mégsem csupán a látogatók hiánya miatt írják le a helyiek üresnek a negyedüket, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk.

A menekülés és áramlás hagyománya

A jeruzsálemi örmény civil társadalom megközelítéséhez a legfontosabb történeti fógózdóra beszélgetőtársam hívta fel a figyelmemet: „a diaszpóra a genocídium után jött létre”. Hogyan értsük ezt a kijelentést annak ismeretében, hogy az örmény negyed nemcsak az 1915-ös örmény genocídium utáni menekülthullámmal vált lakottá, hanem az „egyik legrégebbi örmény diaszpóráközösségként” ismert?

A jeruzsálemi örménység az egyházi jelenlét óta folyamatosan érkező zarándokokból gyarapodott. A *kahakacik*, szó szerint a 'városiak' alapozták meg a laikus diaszpórát Jeruzsálemben. Az örménységet bizonyos „*etnikus szakmák*” kifejlesztésével tették láthatóvá a városban. Tradicionális kézművesiparaik műhelyeit hozták létre, melyek utódai mind a mai napig az örmény jelenlét folyamatoságát igazolják. Az örmény kerámia autentikus helyi fogalom, ahogy az örmény aranyműves- és fényképész-mesterség is a helyi örménység önmagáról alkotott képének meghatározó eleme, melyek hagyományait a *kahakacik* fektették le. Az örmény negyed házait töltötték meg élettel, az egyház szomszédságában, a jeruzsálemi örmény patriarchátus oltalma alatt működtek. Az itt élők számára ez a közösségen belüli történeti alapú megkülönböztetés mind a mai napig jelentőséggel bír.

A hozzánk időben közelebb álló nagyobb bevándorlási hullám azonban jobban érezheti hatását a jelenre. Ma a közösség magya elsősorban az Oszmán Birodalom idején zajló örmény népi menekültjeinek leszármazottjaiból áll.¹¹ A menekültáradat tömeges volt: az egyház karolta fel az árvák és a nincstelen menekültek ügyét. Az óvárosi negyedben az évszázadok során kiépült ingatlanokban helyezte el az érkezőket, ezáltal az örmény lakosság Jeruzsálemben megsokszorozódott.¹² Elsősorban az itt működő szerzetesség konventjén belül kaptak menedéket. A konvent idősebb lakói ma is emlegetik, hogy bizonyos lakrészeket még gyerekkorukban is több család használt egyszerre: szobánként egy család vagy rosszabb arányban. Az erre emlékező közösség egy része még manapság is e falak közt lakik.

„Az örmények mindig is védelmet kerestek, bárki is volt a megszálló, bárki is volt az uralkodó az országban [ti. a Szentföldön – B. A.]. Mert évszázadok óta, az idők kezdete óta ez az ország soha nem lehetett független, mindenki ezt akarta...” Beszélgetőtársam azokra a körülményekre hívta fel a figyelmet, melyek az örmények helyzetét mindig is meghatározták Jeruzsálemben. A Szentföld viszontagságos történetének tekintetében felmerül a kérdés, hogyan alakult ki az óvárosi saját tér, és miben állhat fennmaradásának titka.

A választ keresve induljunk ki barátom megállapításából, miszerint *a diaszpóra a genocídium után jött létre*. A menekültek beáramlásával a konvent szerepének új hagyománya született. A mai örmény közösség történeti tudása szerint ezzel új korszak kezdődött. „A konvent soha nem volt a civileké 1915-ig. Itt volt a zarándokok részére, ezért van sok külön szoba. Soha, soha nem éltek bent civilek. 1915-től kezdtek. Megfigyelted – ha házról házra mennél, és kérdeznéd őket –, 1915-ös örmények. A mézszárlások után jöttek. Belül nem találnál kahakacikat! Mert a kahakaciké a negyed [konventen kívüli része].” A térbeli megosztottság a múlt megértéséhez vezet el bennünket. A konvent családjainak története ugyan kötődik a népirtáshoz, de ma már alig találunk olyanokat, akik a népirtások után egyenesen ide, Jeruzsálembé menekültek. Családtörténeteik inkább arra hívják fel a figyelmet, hogy a konvent összetétele, a genocídium után újjászületett közösség a 20. század történelmi forrásaiban tovább formálódott. Ahogyan az egyház felkarolta a menekültek ügyét az 1920-as évek legelejétől, és a laikusok bekerültek a szerzetesség tereibe is, szorosabb együttműködés vette kezdetét a laikusokkal. Az egyházi segítség hagyományát újrafogalmazva ez a közösségi lét elsődleges egzisztenciális támaszává vált, mely hagyomány ma is érvényesül.

A 20. század Jeruzsálem történetének hektikus korszaka volt a társadalomtörténeti változások szempontjából is. A családi történetekben is számon tartott migrációk az örmény közösség mai összetételét is meghatározzák, mely az oszmán éra örmény-mészárlásai után a Szentföldön zajló történelmi folyamatok hatására alakult ki. Néhány sorsfordító történeti esemény a jeruzsálemiek életét is különösképp befolyásolta. Eként tartják számon az 1948-as arab–izraeli háborút, melynek során a Jeruzsálemig jutó izraeli hadsereg a megszállás alá kerülő területekről menekültáradatot indított el, ezáltal fokozva az örménység óvárosi koncentrációját.

1967-ben az addig megosztott Jeruzsálem újra elszenvedett egy arab–izraeli háborút, melynek során az óváros és környéke a Jordán Királyság fennhatósága alól izraeli megszállás alá került. Ezeket a változásokat kisebb mértékű, de nem elhanyagolható betelepülés követte (elsősorban Jordánia területeiről). Hasonlóan érintették a helyi örménységet a térség további háborús időszakai, például az 1970-es és 1980-as években dúló libanoni háború, melynek során elsősorban Bejrútból, illetve az első és a második intifáda is, amikor a helyi háborús konfliktus elől menekült az óvárosban székelő egyház kötelékébe a szétszóródott örmény lakosság.

Ezek a történelmi körülmények teremtették meg tehát a „menekülés hagyományát”.¹³ Az ettől megkülönböztethető, nem kényszerű áramlás hagyománya már a kahakaci közösség formálódása idején megindult. A korábban zarándokokként Jeruzsálemet megjárt, a munkavállalás lehetőségében bízó, esetleg a rokonsági szálak miatt vagy

házasodás reményében letelepülő örmények a menekülthullámokkal párhuzamosan is érkezhettek, egzisztenciális stabilitást remélve az egyház kötelékében. A negyed terébe, ebbe az örmény *faluba* eljutva örménységük megőrizhetőségét is remélhették. Mindez összességében kedvezett a közösség folyamatos fenntartásának, és – a szintén könnyebb boldogulás reményében – kivándorló örmények utánpótlásának.

A menekülés és az áramlás hagyománya, bár számos kihívás elé állította az örmény közösséget, mégis fenn tudta tartani az örmények jelenlétét. A traumatizált örmény történelem, a szentföldi újabb és újabb megpróbáltatások mint a helyi örménységet formáló erők mindenekelőtt a genocídium fogalmában összpontosulnak ma. Jelentőségének hangsúlyozását az összetartozás építésére fordítva visszatérően tapasztalhatjuk a közösségben élve.

A közel-keletiség

A diaszpórai örménység sokszínű történetiséggel rendelkezik. A Földközi-tenger keleti partvidékén mindig is jellemző volt az örmény közösségek közti mozgás. A jeruzsálemiek szerteágazó rokoni szálakkal rendelkeznek elsősorban Libanonban, Szíriában és Jordániában, ahol „jobban hallani örmény beszédet az utcákon járva-elve, mint Jeruzsálemben”. A mai jeruzsálemi közösség meghatározó tagjai jöttek az említett országokból. Az így érzékelhető, országhatárokon átnyúló rokonsági rendszerek egyfajta közel-keleti összetartozást sejtetnek. Önreflektív hangú elbeszéléseikben megjelenik, hogy a közel-keleti diaszpórának sajátos kulturális vonásai vannak.

A közel-keleti örmény diaszpóra kulturális közössége szorosan összefügg az arab lakossággal való együttéléssel, a kultúrák kölcsönhatásaival. Ahogy egy jeruzsálemi barátom megfogalmazta egyszer, „[...] az arabok itt a közel-keleten mindig is kedvező körülményt jelentettek az örmény diaszpórának. Az örmények ebben a közegben második otthonukra lelhetnek, az arabok vendégszeretete, hasonló értékei tagadhatatlanul megérintették az örményeket, és jól tudnak velük együttműködni, jól tudnak mozogni az arab közegben amellet, hogy az örménységüket is meg tudják tartani.” Más beszélgetőtársam a kulturális keveredést eltérő szemszögből mutatta be: „[...] ha Örményországban jársz, biztos mindenki megkérdezi tőled, hogy: »A szüleid örmények? Az anyád örmény? A nagyanád örmény? A nagyapád örmény?« Akarják látni, hogy mi a háttered. Mert ha azt mondd nekik, hogy Jeruzsálemből jöttél, vagy a Közel-Keletről, köztudott, hogy itt több a keveredés, mint más diaszpórákban. Szerintem ez köztudott, nem mintha érdekelne... hadd keveredjenek! Remélem, legalább valami jó keverék jön ki.” A Szentföldön belül is megkülönböztethetjük az örmény közösségeket attól függően, hogy milyen társadalmi környezetben élnek, ahogy erre beszélgetőtársam is felhívta a figyelmemet: „Nem beszélhetünk csak egy közösségről. Mert van itt egy, van Haifán és Jaffán egy-egy közösség, és például a haifaiak, biztos vagyok benne, hogy össze vannak nőve a zsidókkal. És a jaffaiak is. [...] Érted, a szentföldi közösségek nagyon különbözőek.”

Az idősebb generáció egy képviselője a jeruzsálemiségét a Közel-Kelethez való tartozás mentén írta körül. Egy beszélgetésünk során így vallott magáról: „Nekem Jordániában élni rendben volna, úgy érzem, ismerem a nyelvet, az arabokat. Ha Szíriában

élnék, nem érezném magam idegennek. Ha Libanonban élnék, nem érezném magam idegennek. Tehát Libanonban, Szíriában, Jordániában az emberek mind ismerősek.” A Közel-Kelethez való kötődés általában az arab társadalmakkal való kulturális közöség kapcsán fogalmazódik meg. A jeruzsálemi örmények politikai hovatartozása mégsem ilyen egyértelmű. Ahogy a környező országok Izrael politikai ellenségei, ennek hatása az ezen országok örményeivel való interakciókban is lecsapódhat: „Egyszer Jordániában azt mondta nekem valaki: »meg vagyok lepve a jeruzsálemi örményeken, hogy mikor Palesztinában vannak, azt mondják, hogy Izrael az ő [ti. zsidók, izraeliek – B. A.] országuk...« És az örmények Jordániában és Libanonban Izraelt megszállónak tekintik, Palesztinát megszálltnak... mi itt jeruzsálemi örmények vagyunk, és az örmények más országokból, ők nagyon másképp látják a helyzetet.” Az idézett mondatokból érzékelhetjük, hogy az örmények kötődése a Közel-Kelethez, és különösen Jeruzsálemhez sajátos örmény identitást rajzol ki, melynek komplexitása a környező társadalmakkal való jelen viszonyaik mentén tárható fel.

A közel-keletiséghez való viszonyulás az örménységen belül is eltérő. „Az én generációm közel áll a mészárláshoz. A nagymamám a mészárlás elől menekült. Az első generációhoz tartozom, amely Jeruzsálemben született, és teljesen más ez, mint azok, akik itt születtek, akik itt voltak, helyiek, mint az osztálytársaim. [...] A nagymamám, amikor jött, nem beszélt arabul, csak pár szót, mert neki örményül beszélni sokat jelentett, érted, mint a nyelv megőrzése.” Beszélgetőtársam arra hívta fel a figyelmemet, hogy az arab társadalommal szimbiózisban élő kahakacikhoz képest a más környezetből érkező felmenőknek a genocídium után sajátos adaptációs stratégiákat kellett kialakítaniuk az akkor még egyértelmű többséggel rendelkező arab társadalom felé. A mondataiban megvillantott kahakaci hagyomány – mely ma már nem annyira határozza meg a kahakaciságot – azon alapszik, hogy a kahakacik évszázadok óta a helyi arab keresztény lakossággal szimbiózisban éltek, és kultúrájukban mindig is nyitottak voltak feléjük. Mára kevesen maradtak, akik közéjük sorolják magukat: idővel elkezdtek keveredni a genocídium után betelepülőkkel, sokan kivándoroltak, vagy házasodás útján beolvadtak az arab keresztény társadalomba.

A nagymamájára emlékező beszélgetőtársam így folytatta: „Másképp a nagymamám úgy jött, mint az örményországi örmények, akik most jönnek ide. [...] Az örmények nem politizálnak. Azért jönnek, hogy pénzt keressenek, és visszamenjenek! Földet venni, megházasodni, csak az üzlet, mint bármilyen munkás, aki idejön. És persze ezek az örmények nem azért jönnek, hogy a közösséget szolgálják, nem annyira. Rendszerben, szolgálják a közösséget, de mindenekeelőtt azért, mert nem tudnának máshol dolgozni, hová mennének? Nem beszélnek a nyelvet, csak örményül beszélnek. Nem a mi örményünket, de szükségünk van rájuk...” Mindamellet, hogy a ma Örményországból érkező örmények fontos munkaerőt és „motort” jelentenek a közösségben, beszélgetőtársam arról is szól, hogy a nagymamája generációkkal ezelőtti esetét a most érkező örmények helyzetével párhuzamba lehet állítani. A történelmi menekültek – a róluk alkotott kép szerint – és az Izraelt körülvevő határzárak miatt már csak Örményországból érkező örmények célja azonos: megélni/túlélni szeretnének, és életük egyfajta átmeneti szakaszának tekintik a jeruzsálemi egyház kötelékében való létezését. Érkezésük pillanatában nincs közük a helyi viszonyokhoz, úgy rendezkednek be, mintha bármilyen országba érkeznének, ahol működik egy régi örmény közösség, mely fel tud

venni munkaerőt. Ahhoz hosszú időnek kell eltelnie, hogy a közösségen kívül zajló folyamatokat is megértsék – a helyiek véleménye szerint. A ma Jeruzsálemben élő örmény közösségben tehát van egy olyan frissnek nevezhető réteg, melynek integrálhatósága a helyi viszonyokhoz bizonytalan, a jeruzsálemi problémák iránti megértése kérdéses, ugyanakkor tevélegesen vesz részt a közösségi életben. Ez a réteg valószínűleg minden korban megtalálható volt a jeruzsálemi közösségben, akár önként, akár menekültként került a városba. A gyökeret eresztettek leszármazottai kötik össze a jelen közösséget a történelemmel.

„Gondolkozz történelemben!”

Erre figyelmeztetett egy barátom, mikor a közösség sorsáról beszélgettünk. Ez az apró megjegyzés ébresztett rá, hogy másképp értelmezem barátaim olyan történelemmel kapcsolatos elbeszéléseit, mint például egy másik beszélgetőtársam következő mondatai: „A férjem anyja azt mondta: »éppen hogy kinyílt a szemem, idejöttem, Nagy-Britannia volt itt. Aztán jött Jordánia, aztán jöttek az arabok, amikor meghalok, nem tudom ki... tehát ez mindig egy megszállt terület, Jeruzsálem. Egyik megy, másik jön.« És azt is mondta, tudjuk, Jeruzsálem hétszer dőlt össze. Szóval megtudhatod, hogyha feltárod Jeruzsálem rétegeit, sok mindent fogsz találni, mindig úgy van: népek jönnek, népek mennek. Nagyon nagy nemzetek is. Mint Dikran,¹⁴ aki jött, és Akkáig mindent elfoglalt [...]. Például az Oszmán Birodalom, Törökország mindent elfoglalt, de hát hol vannak most? Szóval mindig... most Amerika és Oroszország. Talán tíz, húsz, harminc év múlva Irán, sose lehet tudni! Ez ilyen. De nekünk túl kell élni!”

Tapasztalataim szerint a jeruzsálemi közösség önmeghatározásának megértéséhez fontos, hogy eleget tegyünk a fenti figyelmeztetésnek. A történelmi folyamatoknak tétje van, ami részben a kisebbségi lét nehézségeiből fakad, részben pedig az egyedi társadalmi-kulturális környezet hordozza ezt a sajátosságot. Beszélgetőtársam egy mottóval érzékletesen meg tudta ragadni az örmény diaszpóralét jellegzetes történetiségét: „Egyszer mondtam neked, hogy egy zsidó azt mondta nekem: »Bárcsak örmény lennék, mert az örmények minden vízben úsznak!« Néhányan irigyek ránk, hogy mi örmények vagyunk, érted, azt hiszik, nyugiban élünk, senki nem háborgat. »Ezért lehetsz képzett, ezért nősz fel úgy, hogy meg tudod tartani a nyelvet.« Ezt egy izraeli mondta nekem. Azt mondtam neki, nem tudom, mennyire igaz ez. Örménynek lenni... olyan, hogy minden árral tudsz úszni. Meleg, hideg... talán igaz is. Mindenekelőtt nem politizálunk, nem érezzük azt, hogy ez a mi földünk. Nem is tudom, attól függ, néhány örmény úgy érzi, ez az ő földje mint keresztényé, úgy mondják, hogy »ez a mi földünk, ahol Jézus született. Ez a mi földünk, a mi tulajdonunk, a Cion-hegyen¹⁵ vagyunk, ez nagyon fontos, itt a templom, ahol Jézus volt«...» A jeruzsálemi örmények korszakokon átívelő jelenléte – melyet jellegzetes túlélési képességként értelmeznek – környezetüknek is feltűnik, és a mások véleménye visszahat az önképükre. Beszélgetőtársam később így folytatta: „Számomra az élet sosem áll meg. Mindig frissnek kell lenni. [...] Ahogy a nagymamám tanított minket: késznek kell lenned bármire, amit az élet hoz. Alkalmazkodnod kell, mert az élet nem áll meg. Menned kell előre! Különben, ha megállsz, mások átlépnek rajtad!” Ezek a nevelő szándékú szavak talán a világ bármely

pontján elhangozhattak volna. A következőkben azt fogjuk néhány szempontból megvizsgálni, hogy az örményeknek Jeruzsálemben miért központi kérdés a tágabb értelemben vett *alkalmazkodás*, az adaptáció, így a túlélés generációkon átívelő hagyománya.

Kiindulásképpen ismerjük meg, mi tehát ebből a szempontból a nagymama öröksége: „A nagymamám hatása, hogy a nyelvet meg kell tartani. Ez rettentő fontos volt neki, írni és olvasni nagyon fontos volt neki, örménynek lenni nagyon fontos volt, és emlékszem, a klubban,¹⁶ ha felmegyünk a lépcsőn, először is az volt kiírva: »Törökül ne beszélj! Emlékezz a másfél millióra!«¹⁷ Persze már ez nincs meg, mert most épp fordítva, azt mondják: »Légy szíves, beszélj örményül!«, a házasságok miatt... az arab keresztényekkel való házasságok sokszorozódása miatt. És most még könnyebb is. Mert van egy nagynénim, aki megházasodott, és a nagymamám arra kényszerítette, hogy egy özvegyhez menjen hozzá [aki örmény – B. A.]. Ma már senki nem tenne ilyet. »Nem! Arab keresztényhez megyünk! Miért is mennénk egy már házasodott férfihoz?!« – ugyanakkor a lehetőségek régebben még rosszabbak is lehettek.” A beszélt örmény nyelv a közösségem számára az örmény identitás indikátora. Érzékelhető ez például a nyelvhasználat sokszínűségével, a nyelvi keveredéssel kapcsolatos értékítéletekről szóló hétköznapi beszélgetésekben.¹⁸ Barátom szavai mentén azt is érzékelhetjük, hogy a kisebbségi lét velejárójaként az asszimiláció¹⁹ – mely különösen a nyelvhasználat és vegyes házasság útjain érinti a közösséget – minden korszaknak a „fenyegetése”. Az idősebb generáció öröksége, hogy ragaszkodni kell (az idézet szerint a nyelv hordozta) örmény identitáshoz. A kisebbségi önkép összhangra lel az idézett külső szemlélő megállapításával abban, hogy az örménység mint társadalmi hovatartozás hozzásegít a minden időkben való túléléshez.

Beszélgetőtársam további nehézségekre hívta fel a figyelmemet, melyek a közösségi lét körülményeire máig kihatnak: „Ahogy felnőttünk, mindig félelemben voltunk. Mindig félünk. Amikor felnőttünk, a mézarlás volt a félelem forrása. A nagymamám félelme... Amíg meg nem halt, azt a nagy leckét kaptam tőle, hogy aranyat kell venni, az megadja a biztonságot, kell pénz, mert sosem tudhatod, mi fog történni. Az élet számunkra nem volt biztonságos. Amikor a jordán idők voltak, a jordánok mindig a politikával jöttek. Emlékszem, a politika rettentő fontos volt. Egyszer csak becsukták az ablakokat, lepedőkkel, féltünk a katonáktól, jordánoktól, bár biztonságban vagyunk, nincs mitől félni, ugyanakkor bizonytalanság volt, ezért volt félelem bennünk. Most a kormánytól félnek. Mindig a politika számít. Mindenki ismer mindenkit, de manapság inkább hallod az embereket az államot szidni, mint korábban. Talán azért, mert mi azt hisszük, hogy Izrael nyitott, civilizált ország, és hogy vannak jogaink... de hát mennyi jogunk van így, hogy nem vagyunk izraeliek, nincs is útlevelünk?!” Beszélgetésünk részletéből érzékelhetjük, hogyan itatja át a hétköznapi életet a „nagypolitika” változó viszonyrendszere. Az állandó kiszolgáltatottság érzése, melyet barátom *félelemként* nevezett meg, kisebbségi helyzetükben fokozottan felszínen van. Az időben folyamatosan változó erőviszonyok és a hatalommal szembeni tehetetlenség behatárolja működésük lehetőségeit.

A feszítő körülmények, a kisebbségi lét kihívásai miatt sok örmény elhagyja a Szentföldet. A közösség fogyatkozása mindennapos beszélgetések témája, ezért a jövő fürkészése a múlttal és a jelen változásaival állandó kommunikációra készíti a közösség tagjait. Ilyen körülmények közt válik az adaptáció, a túlélés képessége alap-

vető értékévé, a kisebbségi normarendszer sarokkövévé. Beszélgetőtársam jövőbe vetett optimizmusa, a közösség megmaradásában való bizonyossága példaértékű elköteleződésre vall az idősebb generációk öröksége mellett: „A magam részéről soha nem gondolnám, hogy az örmények egy napon el fognak tűnni. Soha! Tudod, felvettük a kereszténységet, az első népként, és mi mindig is... tudod, mit mond William Saroyan?²⁰ Ahol két örmény találkozik, ott létrehoznak egy kis Örményországot.” Beszélgetőtársam tüntető bizakodását más megszólalók különbözőképp árnyalják: „Jeruzsálemnek mindig meg kell maradni [ti. az örmények részére – B. A.] [...] Először is ez a kereszténység legszentebb helye, és az örmények az első keresztény nemzet a világon. Nagyon régi és nagyon szoros kötődésünk van ehhez a földhöz. Tehát a 4. századtól kezdve, amikor Örményország felvette a kereszténységet 301-ben, örmény zarándokok kezdtek jönni Jeruzsálembe, és a kapcsolódásunk onnan indul. 1700 évvel ezelőttről. És lépésről lépésre jöttek ide, vettek földet, lassan megnőtt az itteni közösség, és az emberek itt maradtak. És az örmény patriarchátus, amelyet a 7. században alapítottak – ha minden igaz, valami ilyesmi –, és a kapcsolat szorosabb és szorosabb lett. És ez az egyik legrégebbi közösség a világon. Ha nem a legöregebb, Örményországon kívül, nem tudom. Nem, nem a legrégebbi, de az egyik legrégebbi örmény közösség. És ezt a közösséget valamilyen formában meg tudták őrizni, és új örmény beáramlás jött el a genocídium után. És ekkor jött létre tulajdonképpen a diaszpóra, többé-kevésbé volt itt egy diaszpóra, de kis diaszpóra volt, és a genocídium után megnagyobbodott a menekültek és ilyesmi beáramlása miatt. És sokan jöttek ide, és ez meghozta a népesség növekedését, és nagy kavardást hozott, tehát ezért ez az egyik legrégebbi közösség a diaszpórában, és nagyon különleges jelentése van mint keresztény fővárosnak, úgy értem, mint keresztény központnak, számunkra is. És meg kell őriznünk, és tulajdonképpen mind ennek a földnek a szülöttei vagyunk, nem csak időszakos közösség, ez nem csak átutazás, hogy most ide jöttünk, aztán megyünk is.” E fiatal férfi *történelemben gondolkodik*. Elbeszélése az örmény jelenlét kontinuitásáról szól. Így helyezi el a jelent a történelem folyamatában, benne önmagát jeruzsálemi őslakosként, a jeruzsálemieket az örmény diaszpóra kivételes közösségeként. Az általa leírt történeti út morális kötelezettséget ró a jelenben működő közösség tagjaira: *Jeruzsálemnek mindig meg kell maradnia*. A múlt és a jelen közötti, vélt kontinuitás pedig úgy jöhet létre, ha a közösségbe születőknek sikerül megragadniuk a történelem fonalát. Ebben a kérdésben pedig azon tény megértése a legfontosabb, hogy *ennek a földnek a szülöttei*.

Előbb idézett beszélgetőtársam felmenői a népiirtás után kerültek Jeruzsálembe, de identitásának gyökereit 1700 évvel ezelőttre helyezi. Elbeszélése jól szemlélteti, milyen formában olvad ma egybe a kahakacik és a genocídiumból származók önazonossága. Ahogy egy másik menekült-leszármazott fogalmazott: „Az örmények már a 3–4. század óta itt vannak. Néha, amikor turisták jönnek idegenvezetővel, az sokszor azt mondja: »az örmények 1915-tel jöttek ide«. De nem! Igazából nem 1915-tel, hanem éppen hogy azért jöttek ide a mérszárlások után, mert már voltak itt örmények. Voltak itt örmények, és olyanok, mint az én családom, korábban zarándokokként már jártak itt...” A kahakacik mai szerepe a társadalomban, hogy vissza tudják gyökereztetni a civil közösséget a régmúltba. Ennek különös szerepe van a mai társadalmi kontextusban, egy olyan történeti korban, mint amelyet Jeruzsálem éppen megél. A történeti

elsőbbség érték, melyet a kisebbségek jogaik biztosítására, önreprezentációra fel tudnak használni. Ahogy Eriksen is megfogalmazta a történelemmel kapcsolatos reprezentativitás lényegét: „[...] a vélt ősiség és a múlt folytonosságának védelme a politikai legitimitáció fontos forrása lehet” (Eriksen 2008:103).

Az önmagát történelmi folyamatokban látó közösség jelenéből már számos alapvető kérdést felvillantottunk. Azok a témák, melyekről még visszatérően szó esik a tanulmányban, a kisebbségi helyzet „szabályszerű” problémáit mutatják, de megvilágítást nyer számos helyhez kötődő emberi dilemma és kihívás is. És „[...] ne felejtjük el, benne vagyunk a történelemben! Képzeljük csak el, kétszáz év múlva sokkal könnyebb lesz bármit elmondani, mint benne lenni és magyarázni...” Történelemben gondolkodva ugyan, de tanulmányomban mégis erre teszek kísérletet.

A közösségi lét (h)arcai

Jeruzsálem több mint diaszpóráközösség. „Az örmény jelenlét Jeruzsálemben fontos. [...] Úgy gondolom, hogy ez itt Örményország része. Úgy értem, ez egy kis Örményország, a jelentősége miatt.” A William Saroyan-féle Kis-Örményország Jeruzsálemben jelentőségteljes szerepet tölt be. Ebben a fejezetben azt a kérdést fogom tárgyalni, hogy az önálló közösségi működésnek milyen aspektusai jelennek meg a mindennapokban.

„Mint örmény például, újra hangsúlyozom, nem politizálunk. Mert nekünk tisztelni kell az államot, mivel itt élünk. És mi mindenkor hogyan élünk túl a 4–5. század óta? Mert mindig gondoskodtunk az oktatásról, gondoskodtunk a munkalehetőségekről, tehát nem vonódtunk be a politikába. Amíg nem politizálsz, az állam sem kérdez semmit... Nem ébresztik fel az alvó kutyát” – osztja meg velem a túlélés titkát a közösség egyik tagja. De mielőtt tárgyalnánk az önálló működés problémaköreit, újra felvetem a témát: miben áll az a közösség, melyről e tanulmány szól?

A közösség két fő kategória mentén határozható meg kisebbségként, ez pedig a vallás és az etnicitás. Kettős értelemben vett kisebbségi helyzetük fenntarthatósága sajátos körülmények kialakítását követeli meg. A közösség meghatározásakor az örménység kritériumait kell figyelembe vennünk. „Ki örmény? Az a gyerek, akinek az anyja arab, az apja pedig félig örmény, ő örmény? És az örmény, aki nem keresztény, az örmény? [...] Mit jelent az örmény kifejezés? Ki mondhatja magáról, hogy örmény?” – veti fel az általam is kutatott kérdést a közösség egyik tagja.

„Nincs olyan, hogy valaki egy kicsit örmény. Ha úgy érzed, hogy örmény vagy, akkor csak száz százalékban lehetsz az!” Beszélgetőtársam e meghatározása szerint a közösség keretei nagyon tágak. Ha például nyelvi alapon próbálnánk definiálni az örménységet – annak ellenére, hogy a nyelv az egyik legfontosabb identifikáló tényező –, egy szűkebb értelemben vett közösség rajzolódna ki, vagy éppen nem tudnánk mit kezdeni azokkal az arab keresztényekkel, akik – bár nagyon kevesen vannak ilyenek – beszélnek az örményt. A közösségnek ugyanis számos olyan tagja is van, aki nem beszél örményül, vagy nem használja ezt a nyelvet. Például az örmény iskolába járnak olyan fiatalok is, akiknek csupán távoli felmenője volt örmény a családban, de mégis

egyfajta helyük van – származási alapon – a közösségben. Általuk a jeruzsálemi közösség gyarapodik.

Az örményországi örménységet a közösségben sok szempontból a *tiszta, eredeti örménységnek* tekintik. Ezért az örményországiság mint ideálkép jelenhet meg, ami a közösség örményországi tagjainak, így a papság többségének alapvető presztízst kölcsönöz. Ugyanakkor bizonyos helyzetekben az örményországiak konfliktust is teremthetnek az identitás kérdése körül: „A konventben a múltkor a szeminaristák és fiatal suhancok összekaptak. Rendesen egymásnak is estek. A srác, akikkel a szeminaristáknak bajuk volt, nagyon arabnak néz ki. Az utolsó, aminek néznéd, hogy örmény. A szeminaristák meg újak itt Jeruzsálemben, úgy értem, nem ismerik még a helyzetet. Csak annyit gondolnak, hogy ha örmény vagy, akkor örményül is beszélj. Elég az hozzá, hogy a srácok, akik ott lézengtek, nem örményül szóltak, hanem arabul. Ezen kaptak össze, mert a szeminaristák araboknak nézték őket, azok meg provokálták őket káromkodásokkal, a szeminaristák meg nem értették, hogy arabok mit keresnek a konventben... vagy ha örmények, akkor miért beszélnek arabul? Elég bonyolult szituáció volt.” A szeminaristák, azaz a papi iskola növendékei, illetve a szerzetesség többsége örményországi származású,²¹ ami magában hordozza azt az adottságot, hogy más ismereteik vannak a diaszpórában élők problémáiról, és sajátosan szemlélik az interetnikus kapcsolatok hatásait. Sok időbe telhet, míg megtanulják környezetük működésének rendszerét, amiben nincs segítségükre a civil közösségen kívüli hétköznapi életformájuk.

Az örményországi nézőpont ugyanakkor nem mindenki számára evidencia, elsősorban azokat a fiatalokat érinti meg, akik eljutnak az anyaországba. Ahogy egy idősebb jeruzsálemi beszélgetőtársam fogalmazott: „Amikor kicsi voltam, nekem Örményország a világ vége volt, például soha, soha nem találkoztam egy örményországi örménnyel sem. [...] A szeminaristák Törökországból jöttek, azelőtt meg Szíriából, Libanonból, Jordániából áramlottak ide.” Az örményországiakat kétarcú sztereotípa övezi: megtestesítik a hiteles, „százszázalékos örménységet”, hiszen kizárólag örmény környezetből származnak. Másrészt „idegenek”, kevésbé tudnak a helyi normáknak megfelelően reagálni a közösség problémáira, ami különösen a közösségben betöltött pozícióik miatt lehet feszültség forrása.

„Ha a Közel-Keletről jöttél, köztudott, hogy itt több a keveredés, mint más diaszpórákban” – beszélgetőtársam közel-keleti örménységről alkotott önkritikus véleménye örményországi tapasztalatai során alakult ki. Az örménység „kritériumait” mégis szélesebb horizonton helyezte el. Kérdésemre azt felelte, hogy az az örmény, „aki beszéli a nyelvet, és aki örmény háttérrel rendelkezik”. Az örménység negatív meghatározásaképp azzal folytatta: „Valakit, akit nem érdekel az örménysége, »elveszett örménynek« neveznék. Elveszett ügy. Mélységesen lenézem. Persze ő is emberi lény, de ez a felfogás szörnyen elszomorító és kiábrándító. Megpróbálnám meggyőzni, hogy tanulja meg a nyelvet, a kultúrát, mindent! Ez persze az ő választása. Meg akar tanulni örményül, vagy nem. Ő választ. Elveszett ügynek nevezném az ilyet, ami ellen dolgozni kell, segíteni az örménységet.” E szerint mindazokat, akik örmény gyökereiket megpróbálják valamilyen tartalommal megtölteni, örményként kell számon tartani. Ha vannak a közösségben, akik nem élnek azzal a lehetőséggel, hogy hovatartozásukat újra és újra közösségileg megélik – ők előbb-utóbb *elvesznek* az örménység számára.

De akkor hol kezdődik a keveredés? Hol húzódnak az örménység határai? Beszélgetéseim során e kérdés szabadabb értelmezéseit tapasztaltam: „Ismerek olyanokat, akik nem beszélnek örményül, de örménynek érzik magukat, valahonnan belülről. Ez jó, tudod, azért, mert mi szeretjük a közösségünket, szeretjük a népünket, és mindenkiről tudjuk, ha örmény.” Ahogy egy másik barátom az örménységhez tartozás egyik, a korábbi szempontok mentén vitatható formáját tapasztalta meg és fogadta el: „Találkoztam egy lánnyal Betlehembben,²² akinek a családi neve örmény. Nem ismeri a nyelvet, még az örmények zászlóját se, de valahogy mégis örmény. Amikor megtudta, hogy örmény vagyok, megmagyarázta: az apja örmény volt, de nem ismerte, mert megbetegedett az első intifádában. De valahogy mégis örménynek tekinti magát. Szóval talán nem tudom, honnan jön, de gondolom, az anyjától, aki ugyan arab, de többet is adott nekik a névnel, mondta nekik, hogy örmények vagytok, vagy ilyesmi. Szóval, ha ez történik, szerintem nem probléma. De ha a szülőt – még ha örmény is – nem érdekli, hogy mit tud a gyereke... a környezeten múlik.”

Az idézett beszélgetésekből láthatjuk, hogy az örménységhez tartozás megítélése változékony. A jeruzsálemi közösségre tapasztalataim szerint leginkább az alábbi megközelítés a jellemző: „Ha jössz, és azt mondd, örmény vagy, de nem tudsz egy szót sem örményül, azért kételkedve néznek majd rád. Már ha csak annyit tudsz, hogy »parev,²³ örmény vagyok«, teljesen más, érted? Ez a mentalitásunk. És nem számít, hogy egyharmad vagy egynegyed, vagy egynyolcad részben örmény vagy, ha örménynek érzed magad, és van benned örmény vér, megvan!”

A jeruzsálemi diaszpóráközösség normarendszere az örmény identitás gyakorlására és a kereszténységhez tartozás kifejezésére is épül. A közösségi vezetés szférái érzékeltetik mindezt, amit a diaszpórával kapcsolatban Pattie „az örménység ideológiájaként” nevezett meg (vö. Pattie 2005:131). Az *asszimiláció fenyegetésében* – mely az „örménység ideológiájának” egyik deklarált pontja – élő közösség elbeszélései mentén érzékelhető, hogy a jeruzsálemi örmény konvent egy páratlan kincs a diaszpórai-kisebbségi értékrendben.

A konvent szerepe az örménység megtartásában

Az örmény negyed nagy részét egy fallal körülvett terület alkotja, melynek bejárata fölött angolul és franciául is ott áll a 20. század elejéről származó felirat: Szent Jakab Örmény Patriarchátus Konventje. Mi lehet ez a hely? Így mesél az átutazók szemzőgéről egy konventben lakó középkorú asszony: „Mikor idegeneknek meséltem magamról, hogy Jeruzsálemben lakom, mindig nagyon érdeklődtek, sokan szeretnének ide eljutni. Aztán volt, aki itt járt, és meg akart látogatni... Egyszer csak csörög a telefon, és hallom, hogy az az ember jönni akar. Kérdezte, hogy hol lakom, de mikor mondtam, hogy az örmény konventben, nem értette: »Maga konventben lakik? Akkor maga apáca?« Ezen persze nevetnem kellett. Ők nem tudják, hogyan képzeljék el a konventet...”

A konvent fogalma sokféle egyházi intézményt takarhat, s a jeruzsálemi örmény konvent egyedi eset. Jeruzsálemben más egyházak is működtetnek konventet: olyan elhatárolt területet, épületeket tartanak fenn a papok és a szerzetesek számára, mely

általában az adott felekezet egyházszervezeti központjaként működik. Az örmény konventben a világ négy örmény ortodox patriarchátusa közül az egyik működik.²⁴ A konventet az egyház és a laikus lakosság elsősorban *szerezetességnek* tekinti történelmi rendeltetése miatt.

A konvent épületeiben a *kezdetektől* kialakítottak befogadó lakrészeket a Jeruzsálembe érkező örmény zarándokok számára. Zegzugos, kisebb és nagyobb méretű lakásokat találunk az óváros többi részéhez hasonlatos középkori eredetű épületekben. A legtöbb részén a konvent egy nagy „lukacsos sajtra” emlékeztet, melyben labirintus-szerű járatok vannak. Ezt a szerveződést tágas belső terek osztják, és a közösségi élet bizonyos funkcióit betöltő „valódi” épületek. Mivel azonban az óváros maga sem túl nagy, és az örmény negyed annak is a kisebbik része, így a konventben is hamar meg lehet tanulni a járást.

Az örmény konvent sajátossága, hogy nemcsak papok és szerzetesek lakják, hanem szerzetesi szolgálatot be nem töltő civilek is. Olyan laikus örmények, akik még csak nem is a patriarchátusnak dolgoznak. Bicikliző gyerekek, babakocsis anyukák, bandázó srácok, járókeretes öregek járnak-kelnek nap mint nap a fekete, hosszú palástos, tömött szakállú papok között.

A konvent elhatárolódása az óváros többi részétől sajátos „város a városban” viszonyrendszert hoz létre az itt élők számára. Kapuin csak az örmény közösség tagjait engedik be: a portások ismerik a ki- és bejáró embereket. Behatárolható szociális háló tartozik hozzá, mivel „itt mindenki ismer mindenkit”. Ez az ismeretségi rendszer a konventben együtt élő közösségen kívül a kiterjedtebb kapcsolatokat is magában foglalja: a konventen kívül élő örmény lakosságot és az örményekkel interakcióban lévő lokális, rokoni-baráti-szomszédsági szálakat. Akik használhatják ennek a „belső városnak” a tereit, azok valamilyen „állampolgárai” ennek a társadalomnak. Az „*idegenek*” pedig azok az ismeretlenek, akiknek semmilyen kapcsolódási pontjuk nincs a falon belüli közösséghez, és éppen ezért ki vannak zárva ebből a belső térből, nem juthatnak be a kapukon.

Miért tekinthető ez a térbeli egység „városnak a városban”? A konvent olyan kulturális jelenség, ahol más viselkedési szabályok, más értékek és normák érvényesülnek, mint a falain kívül. Idebent más nyelvet használnak, más hierarchia szerint működnek az emberi viszonyok. Mások alkotják a „törvényeket”, mások a kulturális gyakorlatok, mint odakint. „Az örmény közösség itt olyan, mint egy falu” – hívta fel a figyelmet egy örmény barátom a közösségi működés párhuzamára.²⁵ A kívülállók számára megismerhetetlen tér a jeruzsálemi örménység saját közegévé alakult: egyfajta magán-szféra egy etnikai alapon elhatárolódó közösség számára.

A konvent sajátos „szentséggel” felruházott tér. Nem csak a szent helyek és a „szentatyák” jelenléte miatt lehet a konvent terét szakrálisnak tekinteni. A kisebbségi létben a többségi társadalmaktól megkülönböztető identitásjegyek, mint az örménység és a kereszténység, tehát a nemzeti és a vallási jelentéstartalmak előtérbe kerülnek. A társadalmi környezet mássága korlátozza a saját kultúra megélésének lehetőségeit. A konvent az örmény ortodoxia otthonaként betöltött szakrális funkció mellett az örménység – mint nemzeti hovatartozásával definiálható közösség – biztonságos környezetévé, otthonává lett, és ez már önmagában is érték a kisebbségi helyzetben élők számára. Ebben a társadalmi közegben, a jeruzsálemi szent helyek gyűrűjében, a Szent

Város történelmével és az örmény nemzet múltjával, a kereszténységhez vezető gyökereivel és az örmény diaszpórák kialakulásával olyan egyedi feltételrendszer jön létre, mely az említett tényezők racionalitására építve hozza létre az elhivatott közösséget és egy, a diaszpórában is sajátos identitást.

A közösség szolgálatában álló intézményrendszerként lényege, hogy magában foglalja a közösségi életet szervező intézmények jó részét. Az iskola, a klubok mint közösségi helyek, az örmények saját templomai a konvent falain belül találhatóak. Ahogy egy barátom nevezte: „A konvent a közösség szíve”. Lehetőséget teremt, hogy „az identitástudat egyik sajátossága” kiteljesedjen, „[...] amelyre különösen a kisebb népek, a kisebbségben, alávétettségben, veszélyeztetettségben élő közösségek nagyon fogékonyak: a fennmaradásra való törekvés, a vágy, a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok megőrzésére [...] ami lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek tartósan azonosak maradhassanak önmagukkal” (Gereben 1999:57). A közösség tagjának lehetősége van nyilvános közösségi terekben az örménységgel kapcsolatos élményeket társadalmi szinten megélni. Papp Richárd szavait átültetve a jeruzsálemi körülményekre „láthatjuk tehát, hogy egyrészt a történelem során kialakult helyzethez adaptálódva az »örmény egyház« a helyi társadalmakban »közösség-megtartó«, integráló funkciót lát el, illetve környezetükben a saját kultúra és vallás továbbadásának egyfajta tradícióját alakította ki.”²⁶ (Papp 2004:180.) Ezt a gondolatot támasztják alá beszélgetőtársam szavai is: „Az egyház, a patriarchátus olyan itt, mint egy anya. És egy anya megvédi az övéit, és egy anya a gyerekeit maga köré gyűjti. Ezért kell nekünk mindezekelőtt az egyházban imádkoznunk. És van esküvő. És van keresztelő. Tehát ha ateista vagy, ha vallásos, jönnöd kell... vannak különböző dolgok, amin át kell esned.”

Az itteni örménység szerint Örményország és a világ örményeinek szemében a jeruzsálemi közösség kitüntetett helyet foglal el, ezért ehhez a *kis Örményországhoz* való kötődésük, a közösség működésének biztosítása mind egyfajta *magasabb célt* szolgál. A térbeli, anyagi, jogi adottságokkal rendelkező *örmény falu* működése nagy mértékben az emberek megtartásán múlik: „Ha én adok, a másik is adni fog. Ez egymás tanítása. Végső soron együtt élünk, külön-külön a konventben. Amikor megkérdezi valaki, hogy ismerem-e a szomszédaimat, mondom, hogy igen, ismerem mindenkit. Ismerem őket, mindenkit, együtt élünk, mint egy család, csak külön-külön. Mert végül is külön-külön lakunk, de együtt élünk. Külön-külön élünk együtt. Lehet, hogy ebben van az erőnk. Miért is ne?” Az összefogás, a közösség egyben tartása az örményeknek sajátos felépést kölcsönöz a társadalmi sokféleségben.

A konvent szerepe az etnikus tudat megtartásában, elmélyítésében és az autonóm működés kialakításában jelentős. „A »zárt terek« [...] a függetlenséget, a hagyományteremtés szabadságát biztosíthatják az egyházi közösségek számára.” (Papp 2003:56.) A jeruzsálemi környezet összetett társadalmi rendszerében az etnikai homogenitás értékkel bír egy olyan közösség számára, amely elsősorban nemzetisége alapján definiálja magát. Biztonságérzetet és tényleges védelmet is nyújt. Ennek különös jelentősége van a Jeruzsálemben feszültségekkel terhelt kulturális sokszínűség kontextusában. A konventet mint „saját környezetet [...] »etnikus pajzsként« használja, éli meg a kultúra [...] az »etnikus pajzs« mint a saját értékek megőrzésének »eszköze«” (Papp 2004:194) értelmezhető a jeruzsálemi örmények mindennapjaiban. Ahogy a közösségi életben újra és újra tapasztalható: az örménységhez való kötődés elmélyítése a

közösségi lét célja, a mindennapok reflexiói a nemzeti identitásra reagálnak, és különböző rituális tevékenységek során az identitás reprezentációi hangsúlyosak. A kultúra ilyen aspektusai teszik a konventet a jeruzsálemi örmény kultúra szignifikáns jelenségévé.

A konvent abban a tekintetben, hogy az örmények helyi védőszentjének szentélye köré emelt szerzetesség, a „szentatyák” otthona, az emberfelettihez közelítő szakrális környezet. A konvent bejáratánál található – és így a turisták és zarándokok számára is látogatható – katedrális Jeruzsálem legrégebbi szentélyével rendelkező temploma. Itt Szent Jakab fejét mint ereklyét őrzik, Szent Jakabot ezért a helyi örménység a saját szentjének tekinti. A szent jelenléte nemcsak a szerzetesség számára fontos, hanem a gyülekezet számára is lelki támaszt jelent. Mindez része annak a vallásosság-nak, amelyet a közösség önmaga – és nem a kívülről betekintő idegenek – számára alakít ki. A templom terében a szenttel való intimitás a szentföldi élet egy sajátos tapasztalata.

Az örmény egyház tevékenységével kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy a Jézust követő kereszténység szolgálata mellett minden szakrális momentumban benne rejlik, hogy az örmény kereszténységet, tehát a kereszténység etnikus megközelítését képviseli. Az örménység, mely az egyház által kontrollált közegekben létrejön, a közösség minden tagja számára érthető és elérhető kulturális tartalmakkal függ össze. Amennyiben a konventet szimbolikus jelenségnek tekintjük, úgy a kereszténységtől elválaszthatatlan etnicitás tartalmait láthatjuk benne.

A konventbeli együttélés szabályait a szerzetesség életkörülményei szabják meg. A papság és a világi közösség mindennapjainak élettere elkülönül, de a konvent közös tereit szabályok és normák szerint használják. Ez a tér az örmény ortodoxia előírásai szerint élő papság hivatását is szolgálja, így más szerzetességekhez hasonlóan a konvent mindennap este tízkor bezár, és csak reggel fél hatkor nyitja ki kapuját. Másrészt a konventben élők valamennyire korlátozottan rendelkeznek lakrészüik felett, melyet az egyháztól bérelt, és nem a tulajdonukban lévő otthonuknak tekintenek. A viszony még érdekesebb annak ismeretében, hogy a konventben senki nem fizet bérleti díjat a lakhatásért – ahogy az óvárosban máshol ez szükséges –, és így a viszony jobban hasonlít a lakrészek „kölcsonvételeéhez”. Az így szerzett „bérleti jog” egyrészt örökíthető, másrészt el is adható, és az egyház meg is tudja vonni ezt a jogot. Nem kell a lakóknak semmilyen ellenszolgáltatást nyújtaniuk azért, mert ott lakhatnak: „Ingyen lakhatás a konventben? Ezt így kell csinálni, és az egyház így is csinálja. Segítened kell a sajátjaid. Az embereket általában segíteni kell, de... az egyháznak így kell tennie, miért is ne? Ez a konvent. Ők papok. Jézus ingyen adott dolgokat, adjunk ingyen mi is egymásnak!” Laikus beszélgetőtársam mondataiból az is kiderül, hogyan fonódik össze a keresztény értékrend és a saját nemzetnek való elköteleződés. A keresztény szolidaritás eszméje és az *örménység szolgálata* a közösség alapértékei közé tartoznak. Ezt diktálja a kultúra, mindenekelőtt az egyház példája. „Mindenhon, ha szegény vagy, szükséged van az egyházra. Ha gazdag vagy, szükséged van rá. Nemcsak az örmény közösségben, minden itteni közösségben. [...] Tehát a közösségnek vagy az egyháznak nagyon fontos, hogy segítsék a közösséget. [...] Tehát mindenhol az egyház ad támogatást itt, az óvárosban. Mint ahogy a görögkeletiek a görögkeletieket támogatják, a klubjaikban... így lehet megtartani itt a keresztényeket.” Az örmény patriarchátus tehát segítő-támogató te-

vékenységével a keresztény egyházak közé illeszkedik, melyek hasonló keretek közt végzik tevékenységüket, elsősorban a keresztények megsegítéséért.

A konvent sokféle jelentőségére egy anya elbeszélése szemléletesen világít rá: „Mindenekelőtt azért jöttem ide (ti. azért költözött a konventbe – B. A.), mert intifáda volt 1988-ban. Másrészt így akartam, mert árván nőttem fel, és volt egy hátsó gondolatom, még a nagymamám hatása... Például ő egészen Jeruzsálemig eljött Adanából,²⁷ mert azelőtt zarándokokként jöttek ide. De hát miért jött el egész idáig? Mert ez szent hely. Képzeld el, mennyi időbe telt, míg idáig lejöttek! Szóval, amikor ide akartam költözni – bár a férjem családja nem akarta –, de nekem, mivel három gyerekem is van, biztonságos helyet akartam, a konventben élni, mert ismerem a közösséget. Tudod, az iskolám is itt volt, már ismertem az épületeket is, ismertem a közösséget, ezért akartam, biztonsági okokból. Ezért akartam ide jönni. [...] És mert azt akartam, hogy a gyerekeim megtanuljanak örményül. Mert az iskola, ahová a férjem anyja akarta őket íratni, arab. [...] Mert ő katolikus. És a gyerekeket katolikusnak akarta nevelni.²⁸ Számomra, mivel én az örmény iskolában érettségiztem, a katolikusok, ahogy felnőnek, inkább a Vatikán hatása alatt, még csak nem is katolikus örmények. [...] Én azt akartam, hogy örmény nevük legyen, örmény közösségük. Élményük az örménységről. Tehát ide jöttem. Azt akartam, hogy örményekkel játsszanak, mert ha Beit Haninába vagy Ramallába²⁹ megyünk, elveszíthetem őket [az örmény öntudatuk nevelésének lehetőségét]! És számomra, mivel félelemben nőttem fel, biztonságos helyet akartam, ahol jobban ismerem az embereket. És ha néha otthagynom a gyerekeket, jövök és megyek, soha nem féltém őket.” Beszélgetőtársam számára a konvent az etnikus kultúra megélésének, átörökítésének színtereként és védelmet nyújtó környezetként egyaránt fontos. Ez utóbbi szempont hátterét a környező társadalmi-politikai viszonyrendszer érzékelése kapcsán érthetjük meg.

Az autonóm működés és az önállótlanág helyzete

Mit szoktál mondani, hol élsz? – tettem fel a kérdést beszélgetőtársamnak. „Szentföld! [...] Elcseszett Közel-Kelet! Nem tudom, Palesztinának és Izraelnek hívom. [...] Vagy csak azt mondom: Jeruzsálem. Ez furcsa. Azt mondjuk, Jeruzsálem, amikor Jeruzsálemben vagyunk, de amikor Jeruzsálemen kívül vagyunk, Izraelnek hívjuk. Amikor Beit Jalában³⁰, akkor Palesztinának. [...] Amikor Örményországban vagyok, azt mondom, Jeruzsálem. A többit döntsék el maguk.” A „többi”, azaz a lokális kötődés, a hovatarozás politikai aspektusa óvatos magatartásra inti örmény barátomat. Ennek néhány vonatkozását tekintjük át ebben a fejezetben.

„A patriarchátus nem állami kormányzat” – hívta fel a figyelmemet az önállóság korlátaira egy örmény barátom. Az egyház hatalma sok egzisztenciális feltétel biztosítására kiterjed, de vannak olyan tényezők, melyeket nem biztosíthat az egyház mindig és mindenki számára. Az egyház és az állam hatalommegosztási mechanizmusa kisebbségi létük egyik sajátos vetülete. Ahogy a konvent mint a közösség magja a „város a városban” megosztáson keresztül egyfajta autonómiát képez az örménység számára, úgy jelent képletesen csupán „városi” és nem önálló „állami” létet. Az autonómia határai a közösségnek e bonyolult hatalmi struktúrába való integrálatlansá-

gára is felhívják a figyelmet. A „város” – amit az örmény közösség köre jelöl ki Jeruzsálem belül, és amelynek legfőbb territórium a konvent – lakójának az örmény identitás bizonyítása mellett, miáltal a közösség tagja lehet – az állammal szemben is rendeznie kell legitím helyzetét.

A szentföldi társadalmak jogilag nem egységesen kapcsolódnak Izrael államhoz. Az állam 1948-ban jött létre, de akkor még nem tartozott ellenőrzése alá a teljes mai terület. Így lett csak az 1967-es háború során megszerzett térség Jeruzsálem és környéke, valamint a Palesztin Hatóság területeként emlegetett *nyugati part*.³¹ Ezek a térségek Izrael katonai-kormányzati ellenőrzése alatt állnak. Az állam megkülönböztető attitűdje a lakossággal szemben az eltérő állampolgári státusokban is megmutatkozik.

Ahogy már a közel-keletiség kapcsán is említettem, nem a jeruzsálemi az egyetlen szentföldi örmény közösség. Mind az 1948-as területeken (elsősorban Jaffa és Haifa városában, valamint a tenger melletti egyéb településeken), mind az 1967-eseken (így különösen a Jeruzsálem környéki régióban: Betlehemben és más, kisebb városokban) szétszóródva élnek örmények különböző városi közösségekben. A különböző közösségek tagjai egymástól eltérő jogállással rendelkeznek. A Jeruzsálemhez kötődő örmény közösség jó része már az 1967-es háború előtt Jeruzsálemben élt. A szent város helyzete abból a szempontból is különleges, hogy nemcsak más térségekhez képest van az itt élő örményeknek eltérő jogállása, hanem Jeruzsálem belül is folyamatosan egymás mellett léteznek a jogi státusok alternatívái, nem úgy, mint az innen keletre vagy nyugatra fekvő közösségekben.

1967 előtt Jeruzsálem óvárosa a Jordán Királyság területéhez tartozott. Idősebb beszélgetőtársam egy sétánk során így idézte fel emlékeit: „A városfalak mentén húzódott a határ, mert a Jaffa kapu is le volt zárva.³² Itt laktak a nagynénémék, ahol a bevásárlóközpont épül. Mi a mai zsidó negyed területén laktunk, ahol azóta zsidó családok élnek, ahogy az örmény negyed sok-sok régi házában is. A negyed már sokkal kisebb, mint '67 előtt. A háborús időkben ezek a tulajdonok hamar elkerültek az örményektől az izraeli betelepülőkhöz, nem lehetett követni, hogy ki mire teszi rá a kezét. Sok-sok házat le is romboltak: az egyik azt mondja, Izrael tette, a másik azt, hogy Jordánia. Ma már nem örmények, nem arabok lakják, hanem franciaországi, orosz vagy Amerikából érkezett lakosság.” Örmény beszélgetőtársam az alig több mint negyven évvel ezelőtti háborút gyerekként élte meg. Elbeszélése azt érzékeltette, hogy 1967-től Jeruzsálem viszonyai jelentősen megváltoztak. Egy új hatalmi rend vette kezdetét, melyhez a kisebbségeknek alkalmazkodniuk kellett nemcsak közösségi szinten, hanem egyénileg is. Ahogy beszélgetőtársam történetéből kiderült, 1967 előtt nemcsak egy másik házban lakott, de egy *másik országban*: „mi itt vagyunk, fölöttünk meg átrendeződnek a kormányok, mert igaz, hogy '67 előtt egy másik országban laktam, de közben nem emigráltam sehová...”. Megszólalásaikból érzékelhetjük, hogy Jeruzsálem óvárosa sajátos helyet foglal el az izraeliek és a palesztinok konfliktusában. Az örmény narratívák alapján kétféleképpen értelmezhető a város mai státusa: „*Izrael részeként*” vagy „*megszállt területként*”.

A Jeruzsálemben élő örménység nagy része nem tekinti egyértelműen Izraelnek az óvárosi és kelet-jeruzsálemi környezetet, ahol manapság döntő többségében él, és ahová történelmi gyökerei kötik. Viszonyulásuk sokféleségéről árulkodik, hogy egy alkalommal a cserkészek szombati foglalkozásán a gyerekek egy erre vonatkozó fel-

adatot miként oldottak meg. A cserkészvezetők egy rajzolás foglalkozáson azt kérték, hogy Örményország színei mellé rajzolják le annak az államnak a lobogóját, amelyben élnek. Az izraeli és a palesztin zászló egyaránt szerepelt az elkészült munkákon. Közel fele-fele arányban készült rajz mindkét fél zászlójáról. Ez az eset is jelzi, hogy Jeruzsálem Palesztinához tartozása létező koncepció, melynek a hétköznapi emberek számára is normatív üzenete van.

Fiatal barátom így érzékeli a mindkét félhez tartozást: „Úgy tartom, hogy Jeruzsálemben lakom. Úgy nőttem fel, hogy Izraelt láttam, úgy értem, izraeli kormányzat alatt nőttem fel, és nem ismerek más kormányzatot, nem tudok más államról. Születésemtől fogva láttam izraeli katonákat, és nagyon is tisztában vagyok ennek a földnek a problémáival, azokkal az ügyekkel, amelyek itt vannak nekünk az izraeliek és a palesztinok közt, és mint örmény nem hagyhatom figyelmen kívül a követeléseket, a palesztinokéit, az önmeghatározásuk problémáit, hogy azt akarják, hogy Jeruzsálem az anyaországuk része legyen, és hogy főváros legyen. Ez nekem mind rendben van, támogatom, örményként nem csinálhatok úgy ezzel az ügyel kapcsolatban, mintha vak lennék, nekem mint örménynek is foglalkoznom kell vele...”

Jeruzsálem ide-oda adogatásával párhuzamosan a társadalomtörténeti folyamatok is meghatározták az itt élő örmények hovatarozását. A történelmi változások alatt jellemzően a környező palesztin társadalommal kerültek sorsközösségbe, és ez az adottság jogállásukra a mai napig kihat.

Az óvárosban a különböző közösségek, etnikumok, vallásos csoportosulások koncentráltan élnek együtt, és sok közös tér használatára kényszerülnek. A keresztények számára ez azon kevés helyek egyike a Szentföldön, ahol erőteljesen érzékelhető a jelenlétük. A keresztény társadalmak érdekében áll egyfajta koncentrált együttélési forma, hogy a saját kultúra közegeit megteremtsék, és hogy politikai tényezőként tartásuk számon a keresztényeket az államhatalmi struktúrában.

Izrael állam magvát képezik az 1948-as területek, melyek lakosai izraeli állampolgárok, izraeli személyi igazolvánnyal és útlevéllel rendelkeznek. Az 1967-es területeken a nem zsidó származásúak alapvetően nem szerezhettek izraeli állampolgárságot. Az itt élő örmények közül izraeli állampolgárságot jelentő útlevéllel azok rendelkeznek, akik az 1948-as területekről költöztek Jeruzsálembe. A helyiek számára a jeruzsálemi személyi igazolvány jelenti az egyetlen hivatalos dokumentumot, amelyet Izrael biztosít számukra.

A jeruzsálemi személyi annak jár, aki jeruzsálemi születésű, és jeruzsálemi lakosnak számít. Aki ezeknek a feltételeknek nem tud eleget tenni, annak veszélyeztetett a személyazonossága és az „állampolgársága”. Ahogy beszélgetőtársam mesélte egy alkalommal: „Az elmúlt két évben háromszor is ellenőrizték, hogy tényleg itt lakunk-e a negyedben, valami rendőr- vagy katonaféle. Talán az önkormányzat küldi... Annyi volt, hogy kijött valaki, és a szüleimről kérdezősködött. Apámék egyik ilyen alkalommal nem voltak itt. Rögtön mondtam, hogy a konventben vannak. Apa ide van bejelentve. És látod, még a házat is megcsináltattuk, hogy lássák, hogy itt vagyunk, használjuk.” Barátom elbeszélése szerint is gondot kell fordítani a jeruzsálemi státusz megőrzésére, mert bármikor szükségessé válhat a jeruzsálemi tartózkodás igazolása.³³

A negyeddal szemben azonban „az jó a konventben, hogy tudjuk: a katona nem fog itt átmenni. Itt van például a felső szomszédom, egy férfi a feleségével és a gyerekek-

kel, idejöttek a személyi miatt. A személyi nagyon fontos, szóval tegnap egy család idejött (ti. a konventbe – B. A.), és miért jöttek? Mert attól tartanak, hogy elvesztik a jeruzsálemi személyit, másrészt rengeteg pénzt kellett fizetniük [ti. bérleti díjat a konventen kívül – B. A.].” A konvent a hatósággal szemben is jelenthet védelmet: „Ha valamilyen rendőr keresne egy örményt, a szeretetesség felhívna őt a nyomozásra, eljönnének a szeretetességhez, megállnának a kapuban, és várnának, ha tudjuk, természetesen hívjuk az illetőt, de ha nem akarjuk, nem hívjuk! Ők meg kint várnak. Kint persze elkaphatják, de ez olyan, mint egy konzulátus.”

A jeruzsálemi, más néven *kék személyi* nem útlevél. Ha külföldre mennek, egy speciális utazási dokumentumot, úgynevezett *laissez-passer*-t kell igényelniük, ami szintén nem útlevél rangú okmány, de Izrael elhagyására jogosít, és nemzetközileg igazolja a személyazonosságot. Az egyik probléma a határátlépésnél jelentkezik: „Amikor átmegyek Jordániába, a határon kell hagynom a jeruzsálemi személyit. Ez olyan, hogy visszaadják, ha ott visszajövök, de mindig attól tartok, hogy egyszer csak majd nem akarják már átadni. Mert megtehetik.”

Utazási nehézség akkor is akad, ha más országokban értetlenül állnak a dokumentum előtt. Megnehezíti az életüket, különösen a fiatal generációét, melynek tagjai a kisebbségi lét nehézségeit kivándorlással oldanak fel. A közösség egy tagja évek óta küzd az elhúzódó problémával: „Belgiumban diplomáztam, de az életem azóta nagyon megnehezedett. A fiú, akit ott megismertem, el akart venni feleségül. A probléma éppen az volt, hogy ő libanoni örmény, és a libanoni útlevelével nem jöhet Izraelbe. Itt nem élhetünk. Én nem gondolhattam a házasságra ott kint, mert az nagyon megnehezítette volna, hogy visszatérjek ide, a családomhoz. Ha ugyanis Izrael rájön, hogy külföldre házasodtam, előbb-utóbb megtalálják a módját, hogy a személyimet elvegyék. Hát még hogy egy libanonihoz mentem hozzá! És akkor nem lesz semmilyen papírom! Ha a barátomnak lesz belga állampolgársága, akkor majd hozzá merek menni feleségül, mert akkor azt én is könnyebben megszerezhetem. És úgy már hazajöhetek. Látogatóba.” Barátnőm anyja már az esküvő után ilyenformán beszélt lánya helyzetéről: „A lányomnak kell egy belga útlevél. Ez nagyon nagy bizonytalanságot jelent, hogy majd nem tud visszajönni [ti. ha elveszíti a kék személyit, és nincs még külföldön állampolgársága – B. A.]. Miért van az, hogy mindenkinek, akinek izraeli útlevele van, lehet egy másik amerikai vagy európai?! Szabadon jöhet és mehet, míg mi, mi megfizetjük az árát.” Beszélgetőtársaim szerint a jeruzsálemi személyit automatikusan elvesztik, amint egy másik országban az állampolgársági kérelem folyamatba lép. Ezért – elbeszélése szerint – „Manapság az emberek megpróbálnak izraeli útlevelet szerezni. Ez új dolog. Most elkezdtek adni. Sok pénz, sok papír, sok igazolás, de az emberek akarják, mint egy »sétálópapír« [vagyis hogy szabadon közlekedhessenek – B. A.]. Nem azért, mert támogatják Izraelt, hanem mert túl akarnak élni. Ugyanakkor ezzel minden mást elveszítene.” Mi mindent veszíthetnek?

A jeruzsálemi személyin kívül egy dokumentumról eddig még nem esett szó, ez pedig a „*jordán papír*”. A jordán állam ugyanis a királyság volt területein lakók számára történelmi jogon biztosít egy olyan személyazonossági dokumentumot, mellyel a jogosultak vízum nélkül utazhatnak Jordániába. „Ez nem jordán útlevél, bár sokszor úgy hívjuk. Jordán útlevelük csak a jordán állampolgároknak van.” Jordánia a legfontosabb szomszédos ország, melynek Izraellel közös határai nincsenek lezárva. A Jordá-

niába utazás lehetősége a jeruzsálemi örményeknek elsősorban a más közel-keleti országokba való átjutást biztosítja, így a szíriai és a libanoni rokonságok megtartását, bár a hatósággal ilyen útjaikon is gondjuk van, mert „Libanonban azt hiszik, izraeli kém vagyok. Amikor meg jövök vissza, nem mondhatom, hogy Libanonban voltam.”

Az izraeli útlevél igénylését számos dilemma övezi. Egy Szíriában nevelkedett beszélgetőtársam huszonnégy évesen került Jeruzsálembe, mert egy jeruzsálemi örmény férfihoz ment feleségül. Aleppóból származik, ahol egy népes örmény közösségben – ahol még az arabok is örményül beszélnek – megtanulta, mit jelent örménynek lenni. Így Jeruzsálemben is az örmény közösség aktív szereplőjévé válhatott. Élete úgy hozta, hogy valamelyest a konfliktuson kívül áll, és nem kell nyilvánosan állást foglalnia, de a körülményeknek való kiszolgáltatottságát újra és újra megfogalmazza. Félti családját: lánya a nyugati parton él, amelyet bármikor elzárhatnak Jeruzsálemtől. A fia hosszas próbálkozások után sem kapta meg az izraeli állampolgárságot, így felsőfokú képzettsége ellenére munkavállalási nehézségekkel küzd. Ő maga jeruzsálemi lakos, és nem mehet akármikor, akárhogyan haza, Szíriába. Az idősebb generációra jellemzően nem beszél az állami bürokrácia nyelvét, a hébert, sőt az angolt se. Végigélt negyven év változást, háborús időket, izraeli jelenlétet, és ma így gondolkodik: *ők vannak itt, Izrael, hozzájuk kell igazodni*. Felfogása az örmények szükségszerű alkalmazkodóképességére vall, ezzel is igazolva gyermekei törekvését az izraeli állampolgárság elérésére.

Barátom története láttatja a generációk attitűdje közti különbséget. Ahogy egy másik beszélgetőtársam ezt ki is mondta: „Ma már azt mondom: hülye voltam, hogy nem tanultam meg héberül, hogy olyan simán beszéljek, mint amilyen simán például arabul beszélek. Ezért a gyerekeimnek, mind a háromnak kell héberül tudni. [...] Most váltanak a generációk. Nem vagyunk árulók, ugyanakkor szeretném ismerni a kultúrát, az izraeli kultúrát.” A nyelv tanulásának elkerülése – más beszélgetőtársaim szerint is – sokáig egyfajta nemtörődömségből, a politikai változások ignorálásából és az *ellenállás* érzéséből fakadt, de a jelen körülmények közt már nem vitatható el a szükségessége a boldoguláshoz. Ez pedig a generációk attitűdjének megváltozását mutatja.

Igy generációk közti viták bontakozhatnak ki az izraeli állampolgárság igénylésének szükségessége körül is. Sokan elfogadják mint adaptációs stratégiát, mint „*sétáló papírt*”, ami a *túléléshez*, a jövő biztosításához fontosnak tűnik. A felfogás folyamatos mérlegelés alatt áll. Az igénylők élni akarnak a lehetőséggel, hogy régi helyzetükből, a kényszerűnek bizonyuló palesztin sorsközösségből kiváljanak.³⁴ Az idősebb generáció számos tagja szerint ugyanakkor mint örmények jobban járnak a jeruzsálemi és jordán papír kombinációjával, egyrészt azért, mert így az elzárt közel-keleti országokba is utazhatnak, másrészt pedig, ha megkapnák az izraeli útlevelet, onnan már csak egy ugrás lenne – egyes hangok szerint –, hogy a hadseregbe is behívják őket.

Ez utóbbi kérdés kapcsán is érdemes figyelembe venni, hogy a Szentföld melyik régiójában él e közösség. Az 1948-as területeken élő örmények számára biztosított az izraeli állampolgárság az állam megalapítása óta.³⁵ Ennek alapján is láthatjuk, hogy adott lakóterület – a származás vagy a közösség aktuális kapcsolatai mellett – az egyének jogi státusát alapvetően meghatározza. A jeruzsálemi örmények adóznak az államnak, ugyanakkor nem szolgálnak a hadseregben, mint az izraeli állampolgárok. Az

örmények eltérő etnikumú és vallású kisebbségként, az 1967-es területek lakosaiként nem kötelezhetők katonai szolgálatra. Viszont az 1948-as területeken élő örménység izraeli állampolgársággal – a jeruzsálemiek elbeszélése szerint – az állam olyan törekvéseinek van kitéve, hogy kötelezővé tegye részükre is a katonai szolgálatot, ami – mint szocializációs tapasztalat – fokozott politikai lojalitást kíván meg Izrael felé. Ez pedig – egyelőre – nehezen illeszthető be a jeruzsálemi örmények adaptációs stratégiáiba.

A közösség egy középkorú férfi tagja így foglalta össze a jeruzsálemi örmények problémáját: „Mindenekelőtt van egy nagy probléma, hogy melyik oldalhoz tartozol. Van egy nemzetiséged amellet, hogy örmény vagy. Egy nemzetiség, inkább állampolgárság, hogy melyik országhoz tartozol. Palesztina–Jordánia vagy Izrael. És ez dilemma... vagy a palesztin vagy jordán állampolgárság,³⁶ ami jó, vagy az izraeli, amivel mehetsz Európába minden gond nélkül, találsz munkát Izraelben, de nem mehetsz és látogathatod meg az apádat egy másik közel-keleti országban. Libanonban, Szíriában vagy bárhol. Vagy Palesztinában, ugye.”³⁷

A jeruzsálemi örmények az Izraelhez tartozással kapcsolatban kiegyenlített álláspontra kerültek, ami a területi és történeti adottságokból mára visszafordíthatatlanul következik. Az idő és a közelmúlt történelme az izraeli jelenléte igazolta, és ez nagyban meghatározza a politikai ellentétekhez fűződő kisebbségi attitűdöt. Azonban azzal igen sok probléma adódik a mindennapokban, hogy nem kapják meg azokat a jogokat és társadalmi legitimitációt, mint ami az izraeli lakosságnak jár. Ahogy egy barátom fogalmazott: „Csak akkor vagy valaki a szemükben, ha van kék személyid, ha tudsz héberül, és ha zsidó neved van. Ennyi.”³⁸ Az állam közvetítette társadalmi kategóriák megőrzővé válnak a mindennapi tapasztalatokban. A teljes körű állampolgári jogok hiányában az államhatalom szemében önmagukat nemkívánatosnak láthatják, és ez az ellenézés feszültséget teremt az izraeli jelenléttel kapcsolatban. Egy beszélgetőtársam így fogalmazott: „A palesztinoknál is rosszabb a helyzetünk, mert nekünk még útlevelelünk sincs!³⁹ Nem tartozunk semmilyen államhoz...” Elmondásuk alapján a jogi státus kihat a környezethez való viszonyulásra, a „megszállás” kifejezést – bizonyos narratívák szerint – megtöltheti olyan tartalmakkal, melyek a jogaitól igazságtalanul megfosztott őslakosok és a rájuk telepedett külső hatalom viszonyrendszeréről elképzelhetők. Ezáltal az örmények és más kisebbségi helyzetben lévő közösségek jogilag is elszigetelődnek a domináns többségi társadalomtól, leszűkítve lehetőségeiket a boldoguláshoz. Barth szavaival élve ezekben a viszonyokban „az állam, mint a csoportok közti határepítés harmadik szereplője által képviselt hatalom” (Barth 1996:6) jelenik meg. A jogi státusokban leképeződő különbségtétel a diszkrimináció hétköznapi kulturális tapasztalatai által válik igazán negatívan megőrzővé.

Az állampolgárság nélküli helyzetben rejlő kiszolgáltatottság mellett a közösség „önállóságával” kapcsolatban megfigyelhető, hogy bár az egyház, illetve maga a patriarchátus rendelkezik a közösség autonóm jogköreivel és a tulajdonok szabad felhasználásával, mégis ahhoz, hogy ezeket megtarthassa, átgondolt politikával kell az államhoz viszonyulnia, melytől saját léte is függ: „Az előző pátriárka el tudott intézni dolgokat, mert megvoltak Izraellel a kapcsolatai. Földet adott el nekik. Jobbak voltak a kapcsolatai, személyi igazolványokat és útleveleket is tudott szerezni. De most már más a helyzet. Az emberek és a kapcsolatok változnak, mindenki a maga módján po-

litizál. A mostani pátriárka nem szeret a politikusokkal kapcsolatban lenni. A patriar-chátuson most nagyon óvatosak és körültekintőek.” Tehát nemcsak az egyének függ-nek az államtól a személyes jogaik gyakorlásával és korlátozottságával, hanem legfőbb intézményük, a kisebbség politikai képviselője, az örmény egyház is, ami visszahat az egyének lehetőségeire. Ebben a tekintetben viszont az önállóság koncepciója közöségi szinten is illúzióvá lényegül.

A jeruzsálemiség az örményeknél

A *szent város* 1967 óta sajátos történelmi viszonyok közt látványos változásokon ment keresztül. A kisközösségek – mint az örményeké – különbözőképp érintettek az át-alakulásban. A dinamikusan változó zsidó negyed szomszédságában lévő örmény negyedre és lakosságára az izraeli jelenlét a mai napig erőteljesen hat. A zsidó lakosság 1967 után a negyed határainak kitolásával terjeszkedett, illetve a többi negyedben tömbszerűen jelent meg, úgynevezett *telepeket* alkotva. Az izraeli hatalom jelenléte óta a zsidóság szerepe megváltozott a nem zsidó lakosok életkörülményei szempont-jából. A betelepülő izraeli lakosság növekedése és területi terjeszkedése miatt átren-deződtek a szomszédsági viszonyok, a nyelvhasználat, az utcakép, a város arculata – így a kisebbségi kultúrák megélésének körülményei.

A Jeruzsálemben „együttélésre ítélt” társadalmak kapcsán a nemzetközi politika és a helyi kormányzati-társadalmi viszonyok ellentmondásosságát is érdemes szem előtt tartani. A nemzetközi politika meghatározó álláspontja azon alapul, hogy 1967-es háború során Izrael – ahogy Rostoványi Zsolt írja az izraeli-palesztin együttélésről szóló könyvében – sajátos „trükkhöz” folyamodott: hivatalosan nem foglalta el Ke-let-Jeruzsálemet,⁴⁰ de kiterjesztette a város keleti részére is az izraeli törvénykezést és adminisztrációt. Így „a város ma is de facto izraeli szuverenitás alá tartozik” (Ros-toványi 2006:352). „Izrael nem volt hajlandó elfogadni, hogy ezek megszállt területek lennének, s pusztán területeknek, illetve »igazgatott területeknek« (administered ter-ritories) nevezte/nevezi. Amennyiben ugyanis megszállt területek, a Negyedik Genfi Konvenció értelmében tilos a megszálló hatalom számára a katonai erővel megszerzett területek kolonizálása, civil lakossággal történő betelepítése és bármilyen olyan jelle-gű politika folytatása, amely állandóvá teszi a megszállást. Az ENSZ ugyanakkor az 1967-es háborúban Izrael által elfoglalt területeket mindig is megszálltnak tekintette.” (Rostoványi 2006:345.⁴¹)

Jeruzsálemben a tulajdon politikai eszköznek számít. A birtoklás formái legitimáci-ót teremtenek a társadalmak működéséhez. Egy beszélgetőtársam leírása jól tükrözi az óvárosi jelenlét súrlódási felületeit: „Ez itt a Szentföld, amiből mind a három vallás részesedni akar. Én nem értem, miért akarják az emberek ezt a földet, ezt a darab föl-det, ezenkívül azt sem tudom, miért van az, ha van valakinek egy helye, miért akarná azt kiterjeszteni. Persze lehet úgy gondolkodni, hogy minél több van neked, annál nagyobb hatalmad van. De én nem ismerek olyan örményt, aki azt gondolja, hogy ha valami nem az övé, akkor azt meg kell szereznie. Inkább: ha ez az enyém, akkor hadd tartsam meg. Ez mentalitás kérdése. [...] A zsidókat tekintve nem értem a mentalitá-sukat vagy a természetüket a földdel kapcsolatban. Nem annyira kötődnek Tel Avivhoz,

mert Tel Aviv az Tel Aviv, az rendben van, ahogy van. De Jeruzsálem, az nagyon fontos nekik. Talán az őseik: Dávid, Ábrahám miatt, és mivel számukra ez az ígélet földje, és az egész a Bibliával kapcsolatos. És ők itt vallásos emberek. [...] De engem, ha egész Jeruzsálem az örményeké lenne, az sem érdekelne. Ha nem lenne semmink, az se... csak Örményország érdekel. Persze a közösség nagyon fontos itt. Mert van egy darab földünk, ami nagyon értékes, és ezt meg kell tartanunk! És emberek nélkül nem tudjuk, különben elveszítjük!” Örmény beszélgetőtársam nem azért „értetlenkedik”, mert ne lenne tisztában a birtoklás jelentőségével. A „térfglalók” intoleranciája az, ami meghökkenti, és amitől fenyegetve érzi helyzetüket. Mondataiból az is tisztán kiolvasható, hogy az örmény közösség nincs abban a helyzetben, hogy támadólag lépjen fel. Sőt a tulajdon megtartása is kihívást jelent, különösen azt a veszélyt érzékelve, hogy az örmény negyed egyszer csak *emberek nélkül* maradhat.

A civil közösség egyházzal való szimbiózisában különböző felületeken keresi a választ arra, hogy mi a szerepe ebben a kapcsolatban, szüksége van-e politikai értelemben az egyháznak a laikusokra. Annak kérdése merül fel, hogy miként függhet össze tehát a civil jelenlét a tulajdon és az egyházi jogok megtartásával. Megadja-e a közösség azt a társadalmi hátteret, mely ezek megtartását az örménység számára biztosítja? A közösség megmutathatósága – mely ebben a városban politikai ütőkártya is lehet – a létszámon is múlik. Ahogy beszélgetőtársam fogalmazott: „Nem tudom, miért, de ha több az ember [ebben az esetben az örmény – B. A.], akkor nagyobb a garancia, hogy nem kerül máshová [ti. az örmény tulajdon – B. A.]. De ha az emberek kevesebben vannak, akkor azok fel lesznek ajánlva eladásra, vagy oda lesznek adva, vagy valami. Tehát nagyobb az esélye, ha az emberek kevesebben vannak, hogy a földet mások elveszik.” Egy másik barátom véleménye ezzel a megérzéssel egybehangzó: „Üres házakat megtartani egy olyan városban, mint Jeruzsálem?! [...] Ahol minden négyzetmétert, úgy értem, az izraeliek, a zsidók minden követ megvesznek Jeruzsálemben... Rengeteg ház üres. A konvent. Az egy nagy hely, egy nagy terület, és majdnem üres. Talán harminc család lakik benne?! [...] És ez egy korosodó társadalom. Sokan közülük hatvan év fölött vannak, és ha nem hoznak új embereket, ez újabb probléma. Izrael egy nap eljön, és azt mondja: Mr. Pátriárka, ez üres... Bonyolultabb, diplomatikusabb úton fogják csinálni. [...] Ezt korábban is megcsinálták, és meg fogják csinálni újra! Ha gyenge a patriarchátus, mindent elveszíthetünk! [...] Ha ma nem cselekszünk, holnap megbánjuk!” Másik beszélgetőtársam nemcsak az állam felől fogalmazta meg a veszélyeztetettséget, hanem a többi keresztény közösség felől is: „Talán fontos, hogy sokan legyünk. Mert talán más egyházak, az ortodoxok vagy a katolikus egyház sokkal népesebb nálunk, szóval amikor mi fogyunk, ők növekednek. Tehát több helyre van szükségük. Tehát »ha nincs több örmény ezen a földön, akkor a miénk« – ilyesmit mondhatnak. És ezért tulajdonképpen nem hibáztatom őket. Az örmények valahogy egyszerűen csak elmennek, kérdezés nélkül, bele sem gondolva, hogy mi történhet.” Az örmény terek *üressége* viszonylagos, viszont a közösség közérzete ebben a tekintetben meghatározható és meghatározó is.

A fogyatkozás víziója

A közösség, mely az egyház „mögött” áll, sajátos funkciót lát el, és a történelem során különbözőképp mutatta jelenlétét. Mostani állapota az időről időre növekvő, majd csökkenő örménység történetének egy állomása. A fogyatkozás tapasztalata azonban egy fiatal életúton belül is megdöbbentő: „A közösség lélekszáma több volt, amikor én seminarista voltam, az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején. Először is aktívabbak voltak, főleg a klubokban. Azelőtt harminc fiatal srác ült a klub előtt esténként, ahol ma négy-öt öreg férfi szokott ücsörögni. A fiatalok többen voltak, állandóan együtt fociztunk...”

Ahogy már a történelemben való gondolkozás kapcsán is megállapítottuk, „az identitástudatnak [...] van egy időbeli dimenziója is, amely az (egyéni, családi, lokális, nemzeti) múlttal kapcsolatos tudati képektől a jelenen át a jövőről alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed” (Gereben 1999:58). A jövő egyik legfontosabb kérdése a múltból alkotott reflexiók mentén fogalmazódik meg, másrészt a jelenben meghozott döntések következményeit mérlegeli: „A közösség folyamatosan fogyatkozik. Ez az igazság. De mit tudunk csinálni? Úgy értem, kétszáz év múlva nem lesz már itt közösség, civil közösség. Talán lesznek papok. A dédunokák idején lehet, hogy papok lesznek. De igazán, nem tudom, mit gondoljak, hogy az egyház miképpen tud működni a civilek nélkül. Ez kérdés. Nem tudom, hogy az egyház működné-e nélkülünk, mert itt mindig voltak körülöttük civilek, az első, kezdeti pillanattól fogva. Ők a kahakacik, akik még a papokkal jöttek... Nem, itt nem lesz mindig közösség, kétszáz év, és vagy a vegyes házasságokban, vagy csak úgy, hogy visszamennek az anyaországba, a közösség el fog tűnni. Tudod, ez a két útja van ennek...” Az új generáció beszélgetőtársamhoz hasonló tagjai számára központi kérdés, hogy miként kell nekik, fiatal örményeknek helytállni, hogyan tekintendő a vegyes házasságok és a kivándorlás okozta visszafordíthatatlan változások. Mind az identitás megélésének lehetőségei, mind az anyagi biztonság megteremthetősége – melyek a jövő alapvető kérdései – a környező konfliktusrendszer mindenkor hatása alatt állnak.

A fogyatkozás drámaisága az örménység számára történelmi léptékű problémához vezethet. De a történelemben gondolkozók közül mások szélesebb összehasonlítások alapján értelmezik a helyzetet. Így az örmények eltűnése „[...] soha nem fog megtörténni, mert a 4. század óta itt vagyunk. Mindig vannak keresztények, mindig vannak örmények, itt nagyon fontos, mint hogy ez szent föld. Soha életemben nem éreztem úgy, hogy a konvent egyszer üres lesz. Mert mindig jönnek és mennek.”

A diaszpóra sorsa

A fiatal generáció legalapvetőbb kérdése, hogy hol képzeljék el az életüket. A kérdésnek morális színezetet ad egy másik megfogalmazás: mi a diaszpóra fennmaradásának értelme? Mit tehet a diaszpóra az örménységért? Jobbat tudnak-e tenni az örménységgel, ha diaszpórában maradnak? Az újabb generációknak feladata-e fenntartani a diaszpórát, vagy jobb, ha visszatérnek az anyaországba? Egy fiatal barátom megpróbálta megoldani a dilemmát: „Azt hiszem, radikálisan gondolkodom annyiban, hogy

azt mondom, az egész diaszpórának vissza kell térnie [ti. az anyaországba – B. A.], szerintem igen. Az egész diaszpórának vissza kell mennie.” Egy másik kontextusban azonban így fogalmazott: „Mostanában Örményországból házasodnak. Szerintem király onnan hozni feleséget... Na, nem hozni, csak onnan házasodni. Remélem, ott maradnak. A diaszpóra nem folytathatja! De folytatnia kell. Nem tudom, hogy van ez a diaszpórával, látod, össze vagyok zavarodva a diaszpórával kapcsolatban. Jó-e itt maradni, vagy jobb hazamenni, ez a kérdés.”

Újra eszünkbe juthat egy másik beszélgetőtársam lényegre törő gondolata: „Jeruzsálemnek meg kell maradnia az örménység számára.” A diaszpóralétről hirdetett elképzelései fiataalként sokak számára iránymutatóak, demonstratívák: „Egy nagyobb ügyért, szélesebb keretek közt, magasabb küldetésért” kell az örménységnek dolgoznia. „És ez a cél: a mai Örményország részévé lenni. [...] Együtt kell dolgoznunk! Az új nehézség [...], hogy azt mondjuk, közel-keletiek vagyunk [...]. Hogy itt élünk, ennek a földnek a részeseiként, és a mentalitásom különbözik a másiktól, amelyik Észak-Amerikából jön, és amelyik Európából, és amelyik Dél-Amerikából, meg aki nem tudom, honnan jön [...]. De van bennünk valami közös, és ezen a közös dolgon kell dolgoznunk, és a közel-keleti szokásainkat hátra kell hagynunk, a nem örményeket, tulajdonképpen, hogy együtt éljünk túl, össze kell fogjunk abban, amiben össze tudunk fogni.” Ebben az olvasatban a diaszpórának tehát az *anyaországra* kell összpontosítania. A megfogalmazás tükrözi a jeruzsálemi szerepvállalás és az örménységből fakadó kifelé, Örményország felé való orientáció komplexitását. Az anyaországba való visszatérés és az *igazi örménység* megtartása tekintetében *paradoxonná* válik, hogy *Jeruzsálemnek mindig meg kell maradnia*. A jeruzsálemi közösség megőrzése az egyik legnehezebb kérdés a beszélgetőtársamhoz hasonló közösségi vezetők és a fiatalok számára.

Az „*elcseszett Közel-Kelet*” kifejezést a közösségben mozogva nemegyszer hallottam. Miért nevezik – némi öniróniával vagy éppen önsajnálattal – *elcseszettnak* világukat? A mindennapok ismeretében egyértelműen kirajzolódik, hogy a problémaháló miatt, melybe a közösség történelmi változások során belekerült. A helyzet részben a kisebbségi létből és az örmény identitás megtartásának kihívásából fakad, részben egzisztenciális kiszolgáltatottságot jelent az állam és a környező társadalmak felé. A jeruzsálemi környezet azáltal válhat igazán érthetővé, ha a kulturális sokféleséghez való folyamatos alkalmazkodás rendszereit figyeljük meg. A számos megoldhatatlan konfliktushoz való adaptáció teszi a jeruzsálemi örmény diaszpóráközösséget más kisebbségi helyzetekhez képest egyedivé. A hely hordozta feszültségek alól való felszabadulás reménye az Örményországba való hazatérés vágyának meghatározó lélektani jellemzője.

Vegyes házasságok

A közösség létezésének radikális megváltozása az aktuális helyzet – a közösség fogyatkozásának – drámai kivetítése. Ez a jövőkép sokat elárul a jeruzsálemi örmények jelenéről. Néhány beszélgetésem során a fogyatkozás képzetét megtámogatták a közösségről közszájon forgó adatokkal is: „Ez egy kis közösség, a legutóbbi szám, amit hallottam, valami hétszáz fő volt. [...] Mindig felfújjuk háromezerre, de az egy régi

adat, húsz évvel ezelőttről.” A fogyatkozás érzete közvetlenül meghatározza az örménység politikai magatartását a jeruzsálemi viszonyok közt.

A közösség tagjai által megfogalmazott érzés azonban mindennapos tapasztalatok értelmezéséből épül fel. Az örmény közösség fennmaradásának további problémáit a környező kereszténység körülményei felől lehet megközelíteni. Jeruzsálemben a helyi kereszténység egy olyan heterogén világot képez, melyen belül etnikai alapon különíthetők el az örmények más, többségében arab származású keresztényektől. A keresztények közt a különböző felekezetekhez tartozás szituatívan érzékelhető, a sokféleség csak bizonyos kontextusokban válik hangsúlyossá.⁴² A kereszténység mint identitás a három egyistenhívő vallás együttélésében már önmagában is sokrétű jelentéstartalokat hordoz. Az örmény közösséggel legszorosabb kapcsolatban álló társadalmat jelenti kulturálisan, néha a politikai szolidaritás és a közösségvállalás, de a normarendszerbe mélyen behatoló konfliktusok szempontjából is.

A fogyatkozás egyik tünetével, a vegyes házassággal a kisebbségi narratívák szerint az a probléma, hogy „[...] van olyan, hogy az egyik szülő dominánsabb, mint a másik szülő. A gyerek az erősebbikhez fog húzni. Olyan lesz az ő kultúrája. Van olyan, ahol egyik sem dominál, és a gyerek össze lesz keveredve a két kultúra közt. Persze én nem tudom igazán, mert nem ilyen családból származom. Van olyan barátom, aki ilyen családból jön, de az anyja is megtanult örményül, ilyen is van, hogy az egyik megtanulja a másik nyelvét, így valahogy összekapcsolódnak.” Fiatal beszélgetőtársam pontosan érzékeli a környezetében létrejövő vegyes házasságok hatását a következő generációra.

De a házasság problémája kapcsán az is elmondható, hogy a közösség zártsága a környező társadalmak hatására fokozódik. A politikai helyzet, mely a társadalmak együttélésére is kihat, a keresztény társadalmon belül is lecsapódik. A kisebbségi léttel járó nehézségeket a történelmi konfliktusrendszer kellős közepén, Jeruzsálemben sokan nem vállalják, és a jobb élet reményében máshol keresik a boldogulást. A kivándorlás olyan válaszként jelenik meg a túlélés kihívásaira, mely – a vegyes házassághoz hasonló stratégiaként – a keresztény kisebbségek sorsában közös. Így azonban egy keresztény kisebbség közösségi határai egyre szűkülnek, és fokozódó nehézséggé válik a házastárs megtalálása: „Amióta nagyon összezártult a közösség, és nagyon jól ismerik egymást, nehéz a párválasztás. »A nagyapád a nagyapámmal összebalhézott, én ilyenekkel nem akarok összeállni!« – ilyeneket mondanak. Ismerik az összes létező történetet a közösségről, és ez megöli őket.” A fogyatkozó közösségben fellép az a probléma, hogy „mindenki ismer mindenkit”, és a közösségen belüli viszonyok megbélyegzetté tehetik őket egymás szemében. Mindez visszahat a házassági normákra: „Szerinted mi az oka, hogy annyi örményországi feleséget hoznak mostanában? Pedig vannak örmény lányok! [...] Azt gondolom, hogy ma a fiatalok már olyan szorosan, egymás mellett nőnek fel, hogy nem is gondolnak az egymással való házasságra. Mint-ha testvérek lennének. És ezért kezdenek el kifelé tekintgetni.” Beszélgetőtársam, egy fiatal örmény lány arra világított rá, hogy minél kevesebben maradnak a közösségben, annál gyakoribb a kívülről (tehát Örményországból és egyébként az arab keresztény környezetből is) való párválasztás. A háttérben olyan kulturális változások zajlanak, melyek azt is eredményezik, hogy a házastárs megtalálásához már nem elegendők a párválasztás korábbi „racionális” szempontjai, mert „ahhoz lehetőség kell a szerelem-

re”. Alternatív megoldásként felmerül a más országok örményeivel kötött házasság, manapság leginkább Örményország jöhet szóba. Így a párkapcsolatban egymás mellé kerülő kulturális „hozomány” valamely környezetben (akár Örményországban, akár Jeruzsálemben) a két fél összecsiszolódását követeli meg. Ez a folyamat értékrendbeli különbségek tekintetében nagyobb kihívást is jelenthet egy örményországgal, mint egy jeruzsálemi arab kereszténnyel kötött házasság során. A kívülről jövőekkel kötött házasságok ugyanakkor a mai társadalmi-politikai viszonyok közt – a közösségi tapasztalatok szerint – nagy arányban nem a helyi örménység gyarapításához vezetnek, hanem a kivándorlás tendenciáit erősítik. A vegyes házasságok gyakoriságukkal párhuzamosan, hosszú távon az örmény közösség arculatának megváltozását és számbeli fogyatkozását mozdítják elő.

A nemzet szolgálata

Az örmény kultúra megjelenítése a külvilág számára közösségi feladat. Egy olyan városban, ahol a tulajdon megtartása történelmi léptékkal mérhető küzdelem, ahol a *demográfiai verseny* evidencia, ahol más kultúrák, de még a hasonlóknak tekinthető keresztény felekezetek is a Szentföldből való nagyobb részesedésért vívják hatalmi harcukat, egy ilyen társadalmi együttélésben egyértelmű hangsúlyt kap az örmény jelenlét reprezentálása.

Az egyház mint a közösség vezető intézménye az autonómia megtartásának problémáit elsőként érzékeli. A laikus lakosság boldogulását részben a befolyása alatt tudja tartani, és az örménység megjelenítése felé tereli, az örmény negyed arculatát központilag formálja. A közösség egyes tagjai szerint *anakronizmus* abban gondolkodni, hogy a laikus közösség a jogok és a tulajdonok megvédéséhez kell: „A nagy szám az semmi. Reagálni kell tudni. Nagy agyakra van szükség, hogy reagáljanak.” E vélemény szerint a „jó politizálás” tehát a gyakorlatban jobban hasznosítható, mint a közösség létszámának felmutatása. A létszám politikai tényező, de az egyéni boldogulás és a saját kultúra közegeinek fenntartása miatt is fontos. Mindez ugyanis az örmény identitás átörökítésének feltétele, és visszahat az örmény jelenlét kontinuitására, a hely megőrizhetőségére. Amennyiben a laikus közösség jelenléte hozzájárul az egyház hatalmának biztosításához, úgy az örménység helyének biztosításához is a keresztény világban.

A megismert társadalmi viszonyok közt a határozottan megnyilvánuló örmény identitás a közösségi túlélés egyik kulcsa lehet: „Képesnek lenni a nemzetem szolgálatára – ez óriási dolog számomra. Az egyik fő oka annak, hogy pap lettem, az volt, hogy képes legyek a nemzetem, az örmény nemzet segítségére, amennyire csak lehet. Például emiatt sem házasodtam meg, mert a család mellett nem szolgálhatod a néped százszázalékosan. De így kihozhatom a száz százalékot magamból. A közösségnek nagyon sok segítségre és támogatásra van szüksége, és valakinek meg kell tennie, persze nemcsak nekem és a papságnak, hanem bárkinek, aki a nemzetéért él. [...] Bennem a nacionalizmus nagyon erős, inkább a nemzetemnek, mint az egyháznak tett szolgálatként értelmezem a papi hivatást.”

A közösség mindennapjaiban részt vevők érezhetik, hogy sokan törekednek az

öréménység számára valamilyen „szolgálatot” tenni. A szolgálat vállalását az Anthony Smith által is megfogalmazott morális kötelezettségek vállalásával és az ebben artikulálódó kiválasztottság fogalmával kapcsolnám össze (Smith 1995:33). A nemzet iránti elköteleződés kisebbségi helyzetben központi meghatározója a közösségi értékrendnek. Az elvontnak tűnő „morális kötelezettség” a „küldetés felfokozott tudatával rendelkező értelmiségi” (Smith 1995:32) barátaimmal folytatott hétköznapi beszélgetéseink során, mindennapos tevékenységüket közlelről nézve érthetővé vált. Egy beszélgetőtársam szavai érzékletesen foglalták össze ennek tartalmát: „Minden nap megkérdezem magamtól, hogy mit tettem a népemért. Olyan ez, mint egy spirituális házasság a népemmel. Feleségem egyébként nincs. Talán egy kicsit bánom, de azért nem házasodtam meg, mert az erőmet az embereimre akartam fordítani. A család felelősség, amit a nemzetemnek tett elköteleződés mellett nem tudtam volna vállalni.”

Közösségi szinten a jeruzsálemi öréménység küldetése egyrészt a szentföldi kontextusból adódik. Felfogásuk szerint a szent helyek megőrzésében és a hozzájuk kapcsolódó – ahogy egy tekintélyes atya fogalmazott – „valódi kereszténység megmutatásában rejlik az örémény nemzet feladata”, mely politikai szerepeket is körvonalaz számukra. A szentföldi lét az egyházi és a laikus egyének számára ugyanazt az eszmeiséget, érték- és normarendszert diktálja a nemzeti identitással kapcsolatban.

Már sokszor idézett beszélgetőtársam karizmatikus személyiségnek mondható.⁴³ Elhivatottsága saját elbeszéléséből is kiolvasható: „Kiskorom óta, mikor körülbelül 16–17 voltam, nagyon aktív kezdtem lenni öréményként, és voltak ezek a találkozók a központban, a Hometmenben,⁴⁴ és ott ültünk, és beszélgettünk az öréményeket érintő ügyekről. Onnantól kezdtem magamat Örményországhoz kötni, és ehhez a néphez, melyhez tartozom. Élveztem ezt, magamtól kutattam az interneten, megnéztem az örémény dolgokat, és lépésről lépésre egyszer csak gyerekekkel kezdtem foglalkozni, tanítani őket Örményországról. Nem tudom, hogy, belülről jött. Olyan házban nőttem fel, amelyik nagyon örémény volt, nagyon fontos volt az, hogy öréményül beszéljünk, foglalkozunk az öréménységgel. [...] A fókuszpont az örémény genocídium volt, ez volt minden öréménység középpontjában, ez kötött Örményországhoz, az örémény néphez. Emlékszem, ahogy kisgyerekként egyedül mentem néha a tüntetésekre [ti. az örémény közösség által szervezett felvonulások, például a genocídium emléknapiján, április 24-én – B. A.], a szüleim nélkül. Szoros kötődést találtam benne. És így épültek egymásra a dolgok, és egyre aktívabb és aktívabb és aktívabb lettem. És ma én tanítom az örémény iskolában az örémény történelmet és a földrajzot, és engem bíztak meg a kulturális események szervezésével, tagja vagyok a Hometmen örémény szervezet ügyvezető bizottságának, és én foglalkozom a gyerekekkel, engem bíztak meg a gyerekekkel és a fiatalokkal. Heti rendszerességgel találkozót szervezek a gyerekeknek, és havi rendszerességgel a felnőtteknek, azaz a 18 éven felülieknek. Szervezek örémény nyári tábort itt, és évente vagy kétevente Örményországban. Mindezt azért, hogy megmutassuk a gyerekeknek, hogy egy olyan országhoz tartozunk, mint Örményország, az örémény néphez, és a nyelvünk, a történelmünk, a vallásunk, a hagyományaink stb. mind ismerniük kell. [...] A kapcsolat, az erős érzések Örményország iránt arra vezettek, hogy aktívabb és aktívabb legyek [...]. Ragadjuk meg a gyerekeket, az összes örémény gyereket, és tanítsuk őket, ez egy másik útja, hogy a fejükbe töltsük az örémény identitást. Számomra ez nagyon fontos. Én nem tudok házakat építeni. Ami tőlem telik, megte-

szem, és ez a gyerekek tanítása, nevelése. Hozzákapcsolni őket az örménységhez.” Beszélgetőtársam szavaiból érzékelhető, hogy a nemzetnek tett szolgálatban az egyéni elhivatottságot hangsúlyozza. A küldetés felismerése individuális teljesítmény, ami a közösségiség szolgálatában teljesebbé válhat. A példamutatás olyan közös értéket teremt, amelyet a következő generációk is követnek.

A közösségben az örménység különböző ideálképei nap mint nap megfogalmazódnak. A jó örmény – a már körvonalazott jellemzőkön túl – jellegzetes vonzalmat érez Örményország iránt. A fiatalok tervei közt az is hangsúlyos viszonyítási pont, hogy egyszer visszatérjenek az anyaországba, például azért, mert csak ott biztos, hogy a gyerekeiket is örményként nevelhetik fel.

Ennek megfelelően bizonyos diskurzusokban a diaszpórához való ragaszkodás az asszimiláció legitímálásával egyenrangú állásfoglalásnak is minősülhet. A jeruzsálemi diaszpóráközösséghez való ragaszkodás ugyanakkor árnyaltabb megítélés alá esik, mert ez nem csupán egy diaszpóráközösség. „Jeruzsálemért vagyunk itt” – fogalmazta meg a lényegét egy barátom, aki jeruzsálemi őslakosoknak tekinti közössége tagjait.

A jeruzsálemi örmények erősebb nemzeti öntudatot tulajdonítanak maguknak, mint más közel-keleti örményeknek: „Mi először vagyunk örmények, utána jeruzsálemiek” – hangoztatja barátom. „Máshol a Közel-Keleten azt mondják magukról, hogy »libanoni örmények« vagy »jordán örmények«, míg én azt mondom, hogy örmény vagyok Jeruzsálemből, tehát előreveszem az örménységemet. Máshol annyira össze vannak fonódva a környező arab társadalommal, hogy úgy is nevezik meg magukat elsősorban...” Ez a különbségtétel – a közösség más tagjainak megerősítése szerint – abból fakad, hogy Jeruzsálemben alapvetően két különböző többségi társadalom található a környezetben. A köztük való választás, a szimpátia kifejezése helyett ezen többségi társadalmak ellentétei óvatos politikai magatartásra készítik a kisebbségeket. Ez az örménység defenzivitásának lényege. Másrészt nehéz mindig a „mással előjönni”. Ennek a „harmadik utas” identitásnak az egyik hozománya az Örményország felé való orientáció hangsúlyozása.

Jeruzsálemet a második legfontosabb örmény közösségnek tekintik a jeruzsálemiek – Örményország után – nemcsak személyes kötődésük miatt, hanem a világ örménysége szemében betöltött jelentősége okán is. Ez a pozíció realitást nyer, amikor a világ minden tájáról örmények jönnek a közösségi ünnepekre, megcsodálják a közel-keleti örmény kultúra és kereszténység egzotikumát. A helyiek a látogatókkal is megosztják, hogy örményként nehéz itt élni. „De hol lehetne biztosabb a jövő?” – teszik fel a kérdést a választás előtt állók. Boldogulás szempontjából a legnépesebb örmény diaszpórával rendelkező Egyesült Államok ígéretesebb, de az identitás szempontjából instabil környezetnek is tekintik: „Korábban gondoltam arra, hogy Amerikába mennék. [...] Ezek mind jó helyek, és jövő is lenne ott, de jövő az anyaországban is van! – tette meg az összevetést barátom. – Örményország fejlődő ország, és ha tetszik az ottani mentalitás, ha nem tetszik az ottani mentalitás, közünk van ahhoz a mentalitáshoz. Kívülállónak érezzük magunkat, amikor ott vagyunk, ezt szeretjük, azt nem szeretjük, nem szeretjük, ahogyan beszélnek, esznek, öltözködnek, megértem, de ez a legerősebb örmény közösség, amink van, és oda kell mennünk, a részévé kell válnunk. Tudom, hogy sok barátom, aki odamegy, úgy beszél, hogy »nem tetszik ez, nem tetszik az«. Rendben, de fogadd el! Úgy értem, ez az ország, ami a miénk, ezek az emberek, segíts

nekik, hogy változzanak, vagy csinálj valamit, hogy velük érezz, vezesd őket, vagy valami! Erre nagyon sok példát láttam a zsidóktól. [...] Aki Berlinben élt, eljött, hogy annak adjon, aki Bagdadból jött. [...] Mi mind összetartozunk valahogy” – érvel beszélgetőtársam az örményországi szolidaritás és kivándorlás mellett.

Az egzisztenciális biztonság megteremthetősége és az identitás megélésének kerekei a legfontosabb szempontok a kivándorlás mérlegelésében. Jeruzsálem elhagyásának jellemző indítéka a konfliktus elől való menekülés: „Amikor üt majd az óránk, én már nem leszek itt” – utalt fiatal beszélgetőtársam arra, hogy egy napon döntő változás állhat be a jeruzsálemi közösség életében. Mire *eldől a sorsuk*, a palesztin–izraeli konfliktus feszítő körülményeit már maga mögött szeretné hagyni. Vele ellentétben „van-nak ugyanakkor olyanok, akik soha nem fogják ezt a földet elhagyni” – figyelmeztetett egy másik beszélgetőtársam. Ők azok, akik életüket a helyi adottságokra építették, akik érzelmileg-szellemileg jobban kötődnek annál ehhez a bonyolult viszonyrendszerhez, mint hogy az újrakezdést válasszák.

A konfliktussal élni

A politikai hovatartozás megkerülhetetlenségét korábbi narratívák alapján is ismerjük. Emlékezzünk beszélgetőtársam mondataira: „Mindenekelőtt van egy nagy probléma, hogy melyik oldalhoz tartozol.” A történelmi szituáció meghatározza az itt élő közösségeket. Mégis, egy olyan etnikai-vallási kisebbség helyét nem lehet egyértelműen megjelölni, mely történelmi szereplőként van jelen a szentföldi konfliktusrendszerben.

A közösség *zártágának* képét a környező társadalmak sztereotípiáiban és az örmények önképében egyaránt megtalálhatjuk. A külvilág úgy érzékeli, hogy az örmény közösség elhatárolódik, ennek érzetét kelti például a konvent tere. A más keresztényekkel folytatott beszélgetések során kiderült, hogy a környező társadalmak nem minden kritika nélkül „veszik tudomásul” az örmények saját világának szuverenitását. A saját egyház, a saját nyelv, a saját terek és a sehová sem sorolható örmény identitás teszi őket különlegessé – vagy éppen furcsává – a jeruzsálemi polarizálódó társadalomban.

Belülről tekintve egyfajta függetlenségre törekvés-ként lehet értelmezni a határokat megvonó magatartást. Olyan identitáselemként, mely a sehová nem tartozás érzetét próbálja fenntartani. Célja, hogy az örménység önmagában jelentésekkel bírjon a külvilág számára, önmaga által váljon definiálhatóvá. Ahogy egy barátom megfogalmazta: „Azért is jó nekem, hogy örmény vagyok, mert így nem kell izraelivé vagy palesztinná válnom. Örmény vagyok, és kész. Mindkét világból élhetek azzal, ami nekem tetszik, és mindkettőben elutasítom, ami nem.” Az örményeket nem lehet egyik vagy másik félhez sorolni.

A palesztin–izraeli együttélés viszonyrendszerében – a két nép közötti történelmi konfliktus aktuális rendeződésében – a kis közösségek magatartása is politikai tényező. A külvilág állandó igényt támaszt arra, hogy az örményeket meg tudja határozni, így formálja is az örmények attitűdjeit mások felé. Jellegzetes magatartást fogalmaz meg beszélgetőtársam ezzel kapcsolatban: „Néhány örmény csak úgy beszél magáról

mint örmény, nem mint örmény palesztin vagy mint örmény izraeli, azért hogy ne legyen a konfliktus részese, hogy ne lehessen azt érezni, hogy valamelyik oldalhoz tartozik. Szóval ők csak annyit mondanak, hogy örmények, és azok az örmények, akik jobban az izraeli társadalomban élnek, ők általában azt mondják, hogy ők örmény izraeliek, és azok, akik többet éltek a palesztin oldalon, azt mondják, hogy »mi örmény palesztinok vagyunk«. Tehát az »örmény« jön előre, mert megpróbálnak a konfliktuson kívül maradni, mert a konfliktus miatt még azok, akik innen külföldre mennek, sem azt nem mondják, hogy Izrael vagy Palesztina, azt mondják, hogy Jeruzsálem, mert az biztonságosabb.”

Az örménység hordozta nemzeti öntudat a kisebbségi lét pszichológiájában a legfőbb megtartóerő. Ezt nevezi Gereben Ferenc egy helyen a „sajátosság méltóságának”, amelynek „védelmében az identitástudat hajlamos a felerősödére” (Gereben 1999:60). Ez a defenzív öntudat megnyilvánul nemcsak mint pozitívum, de mint negatívum is a közösség zártságát korlátozóan bemutató belső narratívák mentén. Egy örmény barátom többes szám harmadik személyben fogalmazta meg kritikáját közösségéről: „Az örmények valahogy nem szeretnek keveredni. Ez igaz, mások ezen meg vannak lepve, de valahogy ez egy imázs, amelyet mutatnak magukról, hogy zártak, hogy nem engednek senkit be, hogy nem kerülnek igazán közel más közösségekhez, hogy nem adnak lehetőséget arra, hogy csatlakozz az örmények programjaihoz úgy, mint más társadalmakban. Másoknak az az elképzelése, hogy az örmények magukban vannak, csak saját magukban, egyedül, egy kis buborékban. [...] Néha az örmények maguk is ezt mondják magukra. Ez igaz.”

A társadalmakon kívüli közösség képe ugyanakkor nemcsak az örmények tudatos politikai magatartásából, kulturális sajátosságaiból fakad, hanem a környező világokban megtapasztalt megkülönböztetés is másságukat erősíti meg bennük. Ezen pedig nehezen lehet szándékosan változtatni, még ha szükség is lenne rá számos élethelyzetben: „Van egy olyan probléma, hogy nem vagy része az izraeli társadalomnak. [...] Ahogy gondolkodnak, a mentalitásuk a miénktől teljesen különbözik. És mi nem tudunk alkalmazkodni a mentalitásukhoz. Nem tudunk beilleszkedni a társadalmukba. És ez nagyon nehéz. Emellett a politikai szituáció miatt egy másik kis társadalom, az arabok sem fogadnak be.⁴⁵ Érted, mert nem vagy a részük. [...] Emiatt még magányosabbnak érzed magad, kevesebb lehetőséggel, kevesebb kapcsolattal, elkönyvelve. És ezért akar nagyon-nagyon sok fiatal elindulni, külföldre menni. Különösen Amerikába, az államokban senki sem kérdezi, ki vagy. »Hogy hívnak, Anna? Oké, gyere!« És ennyi. Csak a neved érdekli őket. Nem érdekli őket, hogy ki vagy, mi vagy, és az sem, hogy mi történik veled. Itt mindez számít. [...] Ha arabhoz beszélsz, akcentusod van, tehát nem vagy arab. Ha zsidóval beszélsz, akcentusod van, gondod lesz. De nem csak itt. Ha Örményországba mész, és örményül beszélsz, egy másfajta örményt, akkor is gondban leszel.”

A külvilág ítéletei elmélyítik a közösségek közti határokat. A legfontosabb kategóriák, melyek mentén a társadalmakat megnevezhetjük – beszélgetőtársaim fogalomhasználatára nyomán – elsősorban a már korábban használt, etnicitással és vallással összefüggő kategóriák, mint az *arab*, *arab keresztény*, *palesztin*, *izraeli*, *zsidó* és *örmény*. Ez utóbbinak sajátossága, hogy bár az itt tárgyalt közösség számára sokszínű jelentéstartalmakat hordoz, a külső társadalmak számára sokszor talány, hogy kiket nevez

meg: „Sokan nem tudják, hogy mi az, hogy örmény. Például az arabok, ha arabul beszélsz, és azt mondd, hogy örmény vagy, nem tudják hova tenni. Azt fogják hinni, hogy ez valami törzs vagy mi. Mert ha arabul beszélsz, akkor arab vagy! Mit jelentsen ez? Mintha arab lennél Betlehemből, Beit Jalából vagy Beit Sahourból,⁴⁶ szóval szerintem akik nem tudják, hogy mi az, hogy örmény, vagy hogy hol vannak, így fogják fel. A zsidók általában így veszik: »Szóval mi is vagy? Örmény vagy? Á, akkor muszlim vagy! Mi vagy? Keresztény? Az örmények keresztények? Nem egyfajta arab vagy?« Úgy értem, a zsidóknál, ha nem vagy zsidó, akkor egyfajta arab vagy. Ennyi. Hacsak nem jöttél Európából vagy az Egyesült Államokból. Ha nem ismerik az országod nevét, akkor arab vagy.”

A kisebbségi helyzetben élők identitására jellemzően bizonyos tartalmak felerősödnek, mások – szintén a külvilág hatására – átalakulnak, akár teljesen új értelmet kapnak, elveszítik korábbi jelentésüket. Jeruzsálem társadalmi sokszínűségében különböző azonosulási felületeket vehetünk számba. Otthonos társadalmi közegek megválasztásában a gyerekkortól induló szocializáció hatásai a meghatározóak. Kérdés, hogy a közösség tagja hol nő fel, és hogy az a milió milyen szempontból érintett a helyi történelmi konfliktusban: „Nekem talán, mivel az örmény közösségtől távol nőttem fel, mindenekelőtt Ramallában, mégsem felejtettem el, hogy örmény hagyományokon nevelkedtem, és a nyelven, és a konyhán, és mindenben. Szóval ez inkább az otthoni környezet, mert ismerek olyan családokat, ahol az egyik, az apa vagy az anya nem örmény [...]. A gyerekek az örmény iskolába járnak, de ahogy felnőttek, nem tudnak örményül, érted, hogy? Van két barátom, akik az örmény közösségben nevelkedtek, az örmény iskolában nőttek fel, de távol vannak a közösségtől. És az örmény nyelvüket sem gyakorolják.” Még a kiskori közeg sem rögzíti az örménységhez tartozást, de beszélgetőtársam szerint az etnikus identitás összességében az otthoni környezeten múlik.

Másfajta tapasztalat egy Libanonban nevelkedett barátomé. Az 1980-as évek háborús körülményei mély nyomot hagytak benne: „Emlékszem, hogyan bújtunk el, amikor a házunkra bombák hullottak. A játszótéren is játszottunk, amikor egyszer csak egy bomba zuhant a mellettünk lévő házra. Képzeld csak el, micsoda sokkot lehet ettől kapni.” Beszélgetőtársam izraeli–arab konfliktusról szerzett korai élményei jeruzsálemi életében is meghatározóak. A külvilág érzékelése szempontjából rendkívül fontos kérdés, hogy a közösség adott tagja hogyan, milyen nézőpontokat megismerve szocializálódott „ennek a földnek a problémáira”.

Mit tanulnak ma az örmény gyerekek a körülöttük lévő világról? „Nehéz ügy, de megvannak a hatások, amelyeket kapnak. Először is otthon attól függ, hogy mit kapnak, hogy mit gondolnak a politikáról, ez az első benyomás, amit kapnak, az első kapcsolódás. Másodszor az iskolában, részben, mert nem igazán beszélnek politikáról, de egy keveset, ha mondjuk valami történik, miért történik, és ki érte a felelős, ki a bűnös... harmadszor a környezet, kisfiúkként, barátokként vannak arab barátaik, palesztin barátaik, ahol élnek. Néhányan a Pizgat Ze’evnél⁴⁷ laknak, vagy milyen telepnl, néhányan arab környezetben. És mindez megadja a hatását, a befolyását, tehát mi [ti. az iskola – B. A.] nem igazán adunk nekik semmit. Legalább a dolgok semleges olvasatát adhatnánk nekik, de megint csak meddig tudnánk semlegesek lenni? [...] Csak kis ideig. Mert mennyi ideig lehetsz örmény, úgy értem, egész életedben lehetsz ör-

mény, de mennyi ideig lehetsz örmény úgy, hogy nem veszel részt ebben a fajta politikában?” Az iskolában dolgozó barátom bemutatott néhány alapvető szocializációs közeget, melyek egy olyan örmény közösségi tér mellett, mint az iskola, véleménye szerint sokkal erősebben formálják a gyerekek konfliktusról és a szemben álló felekről való gondolkodását. Az örménységet mint a semleges attitűd kulcsát mutatta be, mellyel kapcsolatban ő maga is szkeptikus. Kérdésével arra is rávilágított, mennyire törékeny az örmény identitás mint önvédelmi panel a különböző szocializációs közegekben.

„Az identitás folyamatos kérdés”⁴⁸ – vallja egy jeruzsálemi örmény barátom. Az örmények itt, ebben a milióban kultúrák sokféleségének igyekeznek megfelelni, sűrűn változó körülmények közt reflektíven alkalmaznak különböző identitáskategóriákat és a mögöttük lévő kulturális tudást. A felnőtté válás folyamatában, majd egy életen keresztül nap mint nap, akár egyik pillanatról a másikra cserélgetik a szocializációs közegeiket. Jeruzsálemben sosem egyértelmű, hogy ki a többség, hanem minden szituációban változik. A kisebbségben lévők szabadsága itt abban áll, hogy látszólag dönthetnek afelől: mely közeg hasson rájuk, és melyik ne, mit akarnak ott befogadni, és mit nem.

Az örmények is „előítéletekkel” élnek, amikor megpróbálják önmagukat elhelyezni a társadalmak között. A kulturális sokféleségből fakadóan rengeteg sztereotíp megállapítás visszhangzik az ott élők diskurzusaiban. Így a mindennapok alapvető elemévé válik a rájuk vonatkozó negatív előítéletek manipulálása, ahogy megpróbálják kijátszani azokat. Ehhez azonban maguk is kiterjedt sztereotípiarendszert működtetnek, vitatnak meg. Ebben a közegben minden élethelyzet egy döntési szituáció az önazonosságukról, és minden döntési szituáció a hovatartozás újrafogalmazása. Ennek kontextusát mindig helyesen kell észlelniük, mert folyamatosan politikai tétekkel bír, hogy az egyének a társadalmi kategorizálás milyen csoportjaiba sorolódnak be. Az önmeghatározás feltételei minden élethelyzetben különbözőek, ugyanakkor vannak állandó viszonyítási pontok, melyek mentén az önmeghatározás életen keresztül tartó folyamata egymásra épülő állomásoknak látszik. A személyiség így lehet egyszerre sokféle nyitott és adaptív, ugyanakkor elzárkózó.

Az állandó sokféleség destabilizáló, és az önmeghatározás tudatos rendezésének igényét ébreszti a közösség tagjaiban. A mindennapos kérdés, hogy mi alapján alkalmazzák a megismert identitáskategóriákat, örményként – mely a szituativitás ellenére szinte mindig felszínre hozott tartalom – melyik közeghez, hogyan illeszkednek. Ezek az adaptációs stratégiák morális problémákkal fonódnak össze, melyek az életük kihívásaiban visszatérően megjelennek.

Jeruzsálemben örménynek lenni akár irigylésre méltó is lehet más kultúrák képviselői szemében, hiszen „az örmények minden vízben úsznak”. Ez az életforma azonban helyi viszonylatban is rendkívül küzdelmes. Mindennapjaik tele vannak olyan morális kérdésekkel, melyeket – bármennyire is elszigeteltnek tűnhet „saját világuk” – nem kerülhetnek meg. A moralizálás két legfőbb iránya adott: az örménységhez való lojalitás, illetve az izraeli–palesztin konfliktusban való állásfoglalás kérdése. A két ügy számos ponton érintkezik egymással. Az örményeket körülvevő társadalmak megosztottsága bizonyos értelemben éppen az örmény identitás tartalmait mélyíti el a közösség nagy részében. De ez nem biztos, hogy egyenes úton a közösség túlélését

építi. Megismerhettük például a fiatalokban megfogalmazódó igényt az igazi örménység megélésének keresésére, ami sok esetben Örményország utáni vágyban fogalmazódik meg, és kivándorláshoz vezethet. Emellett mások a konfliktusrendszerben nem örménységük megerősítésének stratégiáját választják, hanem azzal oldják fel társadalmi hovatartozásuk kérdésének bizonytalanságát, hogy valamelyik oldal mellett elköteleződnek. Így lesznek ők örmény palesztinok, örmény izraeliek vagy pedig izraeli örmények, palesztin örmények. A kulturális preferenciák mentén képződő töréspontok a közösségi diskurzus mindennapos elemei. Mindazok, akik a körülmények ellenére megmaradnak Jeruzsálemben az örmény közösségi létben, képessé válnak arra, hogy az örménységnek új jelentéseket adjanak, és így felveszik a történelem fonalát.

JEGYZETEK

1. A tanulmányom a 2010 során írt szakdolgozatom egy részét ismerteti, amely 2011-ben került megvédésre az ELTE Kulturális Antropológia Tanszékén. Az örmény diaszpórával kapcsolatban párhuzamosan történeti kutatást is végeztem a nemzetközi menekültügy kialakulásának idejére vonatkozóan (lásd Birkás 2011).
2. A kultúra mozaikként való felfogása, amit Boglár Lajos írásaiból ismertem meg – aki maga is Bronislaw Malinowskinak tulajdonította e felfogás eredetét –, mindig is velem volt antropológiai munkám során, éppen úgy, ahogy Boglár megfogalmazta: „[...] hetekig, hónapokig jártam a »jelenségek őserdejét« mire rájöttem két dologra: egyrészt arra, hogy egy semmitmondónak tűnő jel is hordozhat fontos jelentéseket: ezek összeillesztése, montírozása segít abban, hogy eljussunk az egészhez” (Boglár 2001:9).
3. Kutatási módszeremet együtt élő terepmunkának nevezem, melyen gyakorlatilag ugyanazt értem, mint Bakó Boglárka az „állomásozó terepmunka” módszertani fogalmán (vö. Bakó 2008:129). Ennek lényege a kutatói szituáció spontaneitása, mely a közösségben való lét relatív állandóságából fakad, a 24 órás részt vevő megfigyelés lehetősége, ahogy azt Malinowski is művelte – derül ki a szó szoros értelmében vett naplójából (vö. Malinowski 2001:81–93).
4. A. Gergely András szavaival: „kitartó jelenlét, időleges kultúraváltás, mély megértés és önkéntes adaptáció” (A. Gergely 2005:16) feltételeit próbáltam elejétől fogva megteremteni.
5. A tanulmányban idézőjelben, forrásmegjelölés nélkül szerepelnek a közösség tagjainak megszólalásai. A jeruzsálemi örmény közösség egyes tagjaival számtalan mély beszélgetést folytattunk, melyeket csak utólagosan állt módomban lejegyezni, rekonstruálni. Alábbi tanulmányomban az összesen 6 darab rögzített interjúból vett idézeteket ezekkel a beszélgetés-foszlányokkal egészítettem ki. Beszélgetéseinket elsősorban angolul, és a helyi örmény dialektus fokozatos elsajátításával örményül is folytattuk.
6. Geertz szerint az antropológusnak a „benszülöttek szemszögéből” kell láttatni a leírt világot (Geertz 2001:230), ennek feltétele, hogy a terepmunka során kialakult kapcsolatokban nem csupán tárgyiasított adatközlőket lássunk, hanem emberi mivoltukat próbáljuk az interpretáció során is hangsúlyozni. Ezért a tanulmányomban az „adatközlőket” beszélgetőtársaimként vagy barátaimként nevezem meg.
7. Az örmények helyi védőszentje, akit Jézus testvéreként tartanak számon.
8. Az örmény közösség megközelítését látszólag madártávlatból indítom egy beszélgetőtársam leíró mondataival. Ezzel nemcsak az a célom, hogy el tudjuk az örményeket helyezni a jeruzsálemi térképen, hanem az antropológiai elemzés szempontjából különös jelentősége van annak, hogy „a betelepülők nyomán kialakulnak eltérő tradíciójú városi övezetek, saját közösségeikkel,

egyházukkal [...]. A térfelfogás rejtett tartalomként hozzátartozik a lokális kultúra lényegéhez, az orientációs mintákhoz, a szokásgyakorlathoz, a jelképek értéséhez, így a csoportközi önmegkülönböztetéshez is” (A. Gergely 1996:19). A jeruzsálemi örmények esetében a városhoz fűződő viszonyuk is sok olyan értelmezési felületet kínál, melyen keresztül megragadható lehetne a „kultúra lényege”. Ugyanis kifejezetten releváns azon nézőpont alkalmazása e terepen, mely szerint „a városlakók számára az öndefiníció alapja a hovatarozás, ami lényegében térbeli viszonyt is rejt magában, mert elhatárolódás a »máshonnanól«” (A. Gergely 1996:15).

9. Az örménység és a kizárólag hozzájuk kapcsolható keresztény ortodoxia kapcsolata a 3–4. század fordulójától indul, amikor az Örmény Birodalom uralkodója az egész örménység nevében felvette a kereszténységet. Azóta a világon az első olyan népként tartják számon az örményeket, akik a kereszténységhez tartozónak vallják magukat.
10. A köznyelvben örmény ortodox egyházként emlegetett felekezet független a görögkeleti ortodox egyházak rendszerétől, önálló egyház, melynek Örményországban van a központja.
11. Az Oszmán Birodalom területén élő keresztényeket, különösen az örményeket érintő mézszárlások a 19. század végétől újra és újra előfordultak. Ezek sorába illeszkednek az 1915-ben zajló események, melyeket örmény népirtásnak, illetve genocídiumnak neveznek. Az ekkor zajló mézszárlásokról már nem egy történész – oszmán állami hivatalok anyagai alapján – bebizonyította, hogy az örmény nép megsemmisítéséről központilag döntöttek, és hatósági irányítással kiviteleztek őket. (Például a török származású történész, Taner Akcam *The Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* című munkájában göngyöli a népirtások történetét.)
12. Guenter Lewy az Oszmán Birodalom felbomlásának körülményeiről szóló munkájában Victor Azarya munkájára hivatkozik, mikor 1920 kapcsán tízezer örmény menekültet emleget, akik ekkor érkeztek Palesztinába (Lewy 2005:239).
13. Susan Pattie – a jeruzsálemi örmény narratívákkal egybehangzóan – 1700 év kényszerű migrációról beszél a diaszpóra történelmi gyökereit tekintve (Pattie 2005:126). A diaszpóralét egyik klasszikus értelmezése szerint menekülés következményeként jön létre – ezt tekinthetjük legalábbis a diaszpórák egyik jellegzetes fajtájának, ahová az örmények is sorolják magukat szerte a világon.
14. Dikran örmény uralkodó a Kr. e. I. században a Közel-Keleten is kiépítette birodalmát.
15. Jeruzsálem óvárosának azt a részét hívják Cion-hegynek, mely az örmény és a zsidó negyed határán található.
16. A konvent falain belül található közösségi helyiség.
17. Az 1915-ben történt örmény népirtás során – a legáltalánosabban elfogadott becslések szerint – körülbelül másfél millió örmény veszítette életét.
18. Bindorffer Györgyi is tisztázta kutatásai kapcsán, hogy az anyanyelvnek rendkívül fontos szerepet tulajdoníthatnak a kisebbségben élő közösségek tagjai: „[...] az etnikai hovatarozás reprezentációjában, az etnikai identitás, illetve az etnikai csoport kohéziójának megőrzésében; a többség-kisebbség viszonyában pedig a nyelvhasználat kérdésében jelennek meg legélesebben az etnikai konfliktusok” (Bindorffer 2001:49).
19. Az asszimiláció értelmét egy beszélgetőtársam kifejezésének feleltetem meg, ez pedig „az identitás elvesztése”, más szóval a „kultúraváltás”, mely kifejezést – Boglár Lajos nyomán – idézőjelesen említeném itt meg (Boglár 2010:149). Mindaz, amit ezek mögé a kifejezések mögé képzelhetünk – ha beleéljük magunkat egy több szempontból önmagát kisebbségnek tekintő kultúra részeseinek helyébe –, negatív tartalmakat idéz. Ebben a kérdésben minden tagja egyetértene, mert a kultúra reprezentatív és nem adaptív értékeit tartják szem előtt ebben a kérdésben. Ugyanakkor az érdekesség éppen abban rejlik, hogy mégis milyen tendenciák mentén válik relatívvá ez az általánosan elfogadott „igazság”.

20. William Saroyan örmény drámaíró, Kaliforniában élt, és műveiben megjelennek az örmény diaszpórakultúrák jellegzetességei.
21. A jeruzsálemi egyházi képzést hagyományosan külföldről érkező papnövendékek töltik meg. Az Izrael határzárak miatt több, közel-keleti országból nem lehet, vagy akadályoztatott tartózkodási engedélyt szerezni a jeruzsálemi tanulmányokhoz.
22. Betlehem a Palesztin Hatóság területén található kisváros, Jeruzsálemtől tíz kilométerre.
23. 'Szia' örményül, nyugati nyelvjárásban.
24. A négy patriarchátus Örményországban, Libanonban, Törökországban és a Szentföldön található.
25. „Olyan ez a pesti zsidóság, mint egy falu” – idézi Papp Richárd zsinagógai beszélgetőtársát (Papp 2007:100). A faluról alkotott képzetek a városi mikroközösségekben az öndefiníció részévé válhatnak. „A származáshagyomány [...] mint egy mikrozóna strukturális öröksége marad meg a közfelfogásban, s elsőként jelzi a territorialis hovatartozást.” (A. Gergely 1996:20.) Tehát a lokalitás és az etnikai alapú összetartozás – mint egyfajta szimbolikus rokonság – együttes érzése jelentheti az elképzelt falu olyan tulajdonságait, melyek az említett városi narratívákban megjelennek.
26. Papp Richárd „magyar egyházakról” ír vajdasági kutatásaival kapcsolatban, de az érthetőség kedvéért behelyettesítettem az etnikus jelzőt.
27. Adana a mai Törökország területén található város, egészen a Földközi-tenger északkeleti csücskében, közel a szíriai határhoz. Ez a város korai örmény mészárlásokról lett hírhedt: az 1909-es vérengzés során több tízezer örményt gyilkoltak le. Beszélgetőtársam családja ekkor menekült el innen a Szentföld irányába.
28. Katolikus iskolát az arabokból álló katolikus gyülekezetek működtetnek. Ezért „arab” az az iskola, ahová örmény katolikus gyerekek is járnak.
29. Beit Hanina Kelet-Jeruzsálem egyik kerülete, döntően palesztinok lakta térség, mely egészen átnyúlik Ramallába, mely már a Palesztin Hatóság egyik legnagyobb városa.
30. Beit Jala palesztin keresztények és muszlimok lakta kisváros Jeruzsálem és Betlehem közvetlen szomszédságában, a Palesztin Hatóság területén.
31. E térség a Jordán-folyó nyugati partján terül el. A Palesztin Hatósághoz tartozik a térségtől távolabb eső, és teljesen más együttélési viszonyokkal és problémákkal rendelkező Gázai övezet is.
32. Az óváros egyik kapuja, amely a keresztény és az örmény negyed határához esik közel.
33. A 2009-es nyilvántartások szerint 1967 óta összesen körülbelül 8200 kék személyit vontak meg a kelet-jeruzsálemi lakosságtól (lásd Passia 2009:401).
34. Barth is felhívja a figyelmet arra, hogy az állam „formális jogi kategóriákból sorsközösségeket hoz létre” (Barth 1996:9), hogy aztán melyik csoport miképpen viszonyul (ellenségesen vagy támogatóan) az államhoz, részben függ csak a kategória jellegétől (tehát hogy a kategória egyenrangú vagy nem egyenrangú státust biztosít). Jeruzsálem esetében a „palesztinok sorsközössége” – értsük tehát Izrael állam, mint aktor (Barth 1996:9) szempontjából ezt a társadalmi halmazt – nemcsak az állam részéről definiált kategóriák mentén alakul ki, hanem történeti perspektívában is értelme van. A külső meghatározás szükségszerűen társadalmi viszonyokba ágyazott, de valóságosítást úgy nyer, ha azt egy legitimnek tekintett hatalom közvetíti (Jenkins 2005:129). Ennek relevanciája ugyanakkor azért kérdőjelezhető meg, mert az örmény diaszpóra jellegében rejlő kulturális különbségek és történeti hagyományok megkülönböztetik az örményeket a palesztinoktól, másrészt a fiatalabb generáció, mely az elmúlt évtizedekben nőtt fel, már másképp érzékeli az örmények helyét a társadalomban. Tehát az örmények és az állam viszonyában ez a „sorsközösség” kényszerű, és negatívan megbélyegző, nemcsak a »palesztinság« pejoratív tartalma miatt (melyen így a „vesztes” szinonimáját érthetjük), hanem mert nem veszi figyelembe az örmények eltérő kulturális hátterét.

35. Az 1948-as területeken élő palesztinok is izraeli állampolgárok.
36. Beszélgetőtársam a jeruzsálemi honosságot és a jordán papírt érti e kettőn.
37. Beszélgetőtársam arra utal, hogy izraeli útlevéllel nem engedélyezett az átlépés a nyugati part-ra. Személyi igazolvánnyal ugyanakkor lehetséges.
38. Jenkins egy tanulmányában tömören utal arra az Jeruzsálemben is felismerhető jelenségre, mely szerint az állam bizonyos narratívákban az „izraeliekként” megnevezett társadalmi kategóriával sűrű átfedésbe kerül, így méltán „kiemelt jelentőségű az a helyzet (ami Jeruzsálemben érzékelhető – B. A.), amikor egy csoportnak adott esetben hatalma van arra, hogy egy másik csoport létezésének és tapasztalatainak feltételeit megkonstruálja” (Jenkins 2005:146).
39. Palesztin útlevél ugyanis létezik, a Palesztin Hatóság állítja ki a területein lakó arab lakosság számára. Például az ezzel rendelkező nyugati parti palesztinok nem használhatják ezt a dokumentumot Izraelbe való belépésre, ezért gyakorlatilag lehetetlen számukra például a jeruzsálemi szent helyeket látogatni. A látogatás speciális engedélyekhez kötött, melyeket az izraeli hatóságok állíthatnak ki. A palesztin útlevél azért is problematikus, mert a világ számos országában fenntartásokkal kezelik a palesztin származásúakat, ami megakadályozhatja az adott országba való utazást.
40. 1967-ig „sajátos érdekoalíció jött létre Izrael és Jordánia között a város nemzetköziesítése [mely az ENSZ és az európai országok eredeti álláspontja volt – B. A.] ellenében, miután mindkét ország maga akart rendelkezni Jeruzsálem saját ellenőrzése alatt álló részével” (Rostoványi 2006:351). Az 1948 és 1967 között megosztott Jeruzsálem ekkor vált külön arra a Kelet- és Nyugat-Jeruzsálemre, melyek nemcsak a politikai nyelv vagy a történeti szakirodalom fogalmai közt léteznek, hanem a mindennapos párbeszédekben is így jelölik a városnak ezt a két arcát. Keleten él ugyanis az arab lakosság, ezért is nevezheti Rostoványi arab Jeruzsálemnek a város ezen részeit. Nyugaton az említett – örményeket is érintő – 1948-as háborús viszonyok miatt az eredeti lakosság elmenekült, azóta pedig a háborúban győztes fél telepítéspolitikája a város ezen részét az izraeli Jeruzsálem központjává tette. „1967 után az izraeli településpolitika egyik fő célja volt az arabok lakta Kelet-Jeruzsálem zsidó lakossággal történő betelepítése” (Rostoványi 2006:354), és ez mind a mai napig érzékelhető, ha Kelet-Jeruzsálemben járunk, és izraeliek lakta telepekre lelünk, vagy régebbi, zsidók lakta városrészek terjeszkedését figyeljük meg.
41. Az ENSZ álláspontját az Európai Unió is osztja, tehát Kelet-Jeruzsálemet megszállt területnek tekinti a nemzetközi jog értelmében (Rostoványi 2006:355).
42. A felekezeti különbségek előtérbe kerülésére éppen az összkeresztény rítusok szolgáltathatnak példát. Az örmények ilyenkor is elsősorban az etnikus öntudatukon keresztül kommunikálnak a többi kereszténnyel, ahogy megfigyelhető például a Szent Sír bazilikában zajló húsvéti ceremónia mozzanataiban (lásd Birkás 2009).
43. A karizma fogalmát Csepeli György könyvében is „elhivatottság” értelemben találjuk meg (Csepeli 2006:369).
44. A Hometmen valójában mozaikszó, és az egyik nemzetközi örmény szervezet elnevezése, mely Jeruzsálemben is jelen van.
45. Az „arabok kis társadalmán” beszélgetőtársam itt az arab keresztényeket érti.
46. Ez a jeruzsálemi régió egy másik kisvárosa, az említett kettőhöz hasonlóan keresztény gyökerekkel rendelkezik.
47. Egy izraeli telep megnevezése Kelet-Jeruzsálemben.
48. A barátom megállapítása összecseng azzal, ahogy Stuart Hall a pszichoanalitikus identitás-konceptiót interpretálja: „[...] nem mondhatjuk tehát, hogy az identitás lezárt dolog, nevezzük inkább identifikációnak, és tekintsük folyamatnak. Az identitás nem abból a teljes identitásból származik, amellyel egyénként már rendelkezünk, hanem a teljesség hiányából fakad, amelyet külső forrásokból kell feltöltenünk.” (Hall 1997:65.)

IRODALOM

AKCAM, TANER

2006 *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility.* New York: Henry Holt and Company.

BAKÓ BOGLÁRKA

2008 Zsuzska, a rossz. Cigány női normák egy erdélyi kis közösségben. *In* Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban. Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia, szerk. 129–150. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

BARTH, FREDRIK

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7(1):3–25.

BINDORFFER GYÖRGYI

2001 Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest: Új Mandátum.

BIRKÁS ANNA

2009 A politika értelmeinek keresése a jeruzsálemi örményeknél. *Kultúra és közösség* 12(3):30–38.

2011 A menekültlét arcai. Örmény menekültek és a menekültügy kialakulása. *Korall* 12(46):42–65.

BOGLÁR LAJOS

2001 A kultúra arcai. Mozaikok a kulturális antropológia köréből. Budapest: Napvilág.

2010 Az adaptáció művészete. *In* uő: A sámán nyaklánc. Indián kultúrák. 145–154. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

CSEPELI GYÖRGY

2006 *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND

2008 Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Budapest–Pécs: Gondolat.

GEERTZ, CLIFFORD

2001 A „benszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. *In* uő: Az értelmezés hatalma. 227–245. Budapest: Osiris.

GEREBEN FERENC

1999 Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest: Osiris.

A. GERGELY ANDRÁS

1996 Tér- szimbólum – politika: politika a térben, tér a politikában. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Etnoregionális Kutatóközpont.

2005 Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata, vagy egy történet elmélete? (Rövid bevezetés egy 150 éves új diszciplína felfogástörténetébe.) *Világosság* 7–8:15–36.

HALL, STUART

1997 A kulturális identitásról. *In* Multikulturalizmus. Feischmidt Margit, szerk. 60–85. Budapest: Osiris.

JENKINS, RICHARD

2005 Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás, hatalom. *In* Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Kántor Zoltán – Majtényi Balázs, szerk. 127–147. Budapest: Rejtjel.

LEWY, GUENTER

2005 The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide. Utah: University of Utah Press.

MALINOWSKI, BRONISLAW

2001 Napló, a szó szoros értelmében. *Café Babel* 41:81–93.

PAPP RICHÁRD

2003 Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léhelyzetek kulturális antropológiai értelmezései. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör.

2004 Etnikai vallások a Vajdaságban? *In* Hajnal Virág – Papp Richárd: „Mint leveleket a vihar...” Kulturális antropológiai tanulmányok az ezredforduló délvidéki magyarjairól. 162–208. Újvidék: Forum.

2007 A „zsidó mentalitás” terei. *In* Város-képzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai. A. Gergely András – Bali János, szerk. 91–105. Budapest: Könyv – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE BTK Néprajzi Intézet. /A telepök társadalma, telepi életmód: városi néprajzi jelenvizsgálat, 1./

PASSIA

2009 Passia. Jerusalem: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs.

PATTIE, SUSAN P.

2005 Armenians in Diaspora. *In* The Armenians. Past and Present in the Making of National Identity. Edmund Herzig – Marina Kurkchyan, eds. 126–146. London – New York: Routledge–Curzon.

ROSTOVÁNYI ZSOLT

2006 Együttélésre ítélve: zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért. Budapest: Corvina.

SMITH, ANTHONY

1995 Kiválasztott népek. Miért maradnak fenn egyes népcsoportok? *In* Esmék a politikában: a nacionalizmus. Brenner Zoltán – Deák Ágnes, szerk. 27–51. Pécs: Tanulmány.

ANNA BIRKÁS

”Armenians can swim in any kind of water.”

A cultural anthropologist’s interpretations of Armenians in Jerusalem

The author aims to put together the pieces of the Armenians’ cultural life in Jerusalem, living and thinking with them there. The text is a specific structure of interpretation, depicting the Armenian community’s everyday culture. This picture is based on lived experiences and various topics discussed with the community. When the Armenians in Jerusalem think of their common fate they even draw their community boundaries. Experiencing of time at a community level is a typical context of self-reflection. How does the past create a community, how to recognize the future on the basis of this? The future is an issue the community is very concerned about. The changes of the environment, the dynamics of new phenomena constantly put to the test of the adaptation strategies of the past. The Armenians also have a distinctive spatial determinants: the Armenian quarter, where the Armenianhood “thickens”. The use of spaces considered as their owns, the returns to the same places shape the belonging to and the personal relationship with the Armenianhood. In the eyes of the inhabitants, these spaces and their associated institutions build the keys to experiencing and retaining Armenianhood.